

272-282.7(497.5Beram)''14/15''

003.349.1(497.571)''14/15''

Primljeno: 1. 8. 2022.

Prihvaćeno: 14. 9. 2022.

Izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.22586/pp.v41i63.23200>

*Ivan Botica**

*Sandra Požar***

Povijesni podatci u marginalijama glagoljskih misala i brevijara iz Berma u Istri***

U radu su donesene marginalije povijesne tematike koje se nalaze u glagoljskim misalima i brevijarima iz Berma u Istri. Riječ je o rukopisnim knjigama koje su u liturgijskoj, molitvenoj i čitalačkoj uporabi lokalne glagoljaške zajednice bile od druge polovine 15. do početka 17. stoljeća. Korisnici tih knjiga povremeno bi na rubovima ili zadnjim stranicama dodavali vlastite bilješke. U pet je takvih rukopisnih knjiga iz Berma sedamdesetak marginalija vrijednih historiografskoga zapažanja. Sve su, izuzev jedne, napisane glagoljicom na hrvatskom jeziku. Najčešće su nastale u vremenu vrijednu bilježenja bilo da je riječ o događaju od osobne važnosti (npr. svladavanje pisma), bilo o događaju od važnosti za zajednicu (npr. dobročiniteljeva smrt). Vanjski čimbenici poput onih u doba velike opasnosti i pogibelji (npr. krvavi okršaji s Mlecima, kužne epidemije, elementarne nepogode, klimatsko zahladnjenje, podbačaj ljetine, godine gladi) također su bili poticatelji njihova nastanka.

Ključne riječi: glagoljica, marginalne bilješke (marginalije), Istra, Beram, 15. stoljeće, 16. stoljeće

* Ivan Botica, Staroslavenski institut, Demetrova 11, 10 000 Zagreb, Republika Hrvatska, E-mail adresa: ibotica@stin.hr

** Sandra Požar, Staroslavenski institut, Demetrova 11, 10 000 Zagreb, Republika Hrvatska, E-mail adresa: sandra.pozar@stin.hr

*** Rad je nastao u sklopu Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, HRZZ-ova projekta *Interdisciplinarni pristup hrvatskoglagoljskomu misalu na primjeru Misala kneza Novaka* (IP-2019-04-3797) i dio je širega istraživanja marginalija u glagoljskim kodeksima.

Uvod

Beram, neveliko mjesto nedaleko od Pazina, zbog svoje je glagoljaške baštine već neko vrijeme u znanstvenoistraživačkom fokusu.¹ Najreprezentativnije je mjesto

¹ Josef Vajs, *Nejstarši breviář chrvatsko-hlaholský* (Praha: Nákladem Král. české společnosti náuk, 1910), XX; Ivan Milčetić, *Hrvatska glagolska bibliografija. Dio 1: Opisi rukopisa* (Zagreb: JAZU, 1911), 20-26, 85-86; Z[vonimir] D[oroghy], „Beram”, u: *Hrvatska enciklopedija – Encyclopaedia Croatica*, sv. II, ur. Mate Ujević (Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1941), 408-410; Branko Fučić, „Knjiga za nepismene: tri zidne slike u Bermu”, *Istarska Danica – koledar za prostu godinu 1953* (1952): 101-107; Branko Fučić, „Meštri u Bermu”, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU* 6 (1958), br. 2: 115-118; Vanda Ekl, „Beramski reljef”, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU* 8 (1960), br. 2-3: 151-156; Branko Fučić, *Istarske freske* (Zagreb: Zora, 1963); Branko Fučić, „Knjigoveža – glagoljaš pop Grgur Kraljić iz Senja (1497. – 1502.)”, *Senjski zbornik* 6 (1975): 55-70; Branko Fučić, „Biblija pauperum i istarske freske”, *Peristil* 21 (1978), br. 1: 57; Branko Fučić, „Kulturno-povijesni vidovi glagoljske epigrafike”, *Croatica Christiana periodica* 5 (1981), br. 8: 135-189; Branko Fučić, *Glagoljski natpisi* (Zagreb: JAZU, 1982), br. 36-38: 78-95; Branko Fučić, „Starinski Beram”, *Istarska Danica 1987*. (1986): 76-82; Branko Fučić, *Vincent iz Kastva* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost; Pazin: Istarsko književno društvo „J. Dobrila”, 1992); Branko Fučić, *Terra incognita* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, ³2001), 96-99, 157-174, 305-309; Josip Bratulić, „Glagoljska baština u Bermu”, u: *Beram u prošlosti*, ur. Galiano Labinjan (Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 2003), 55-70; Tomislav Vignjević, *Ples smrti. Prispjevki k ikonografiji mrtvaškoga plesa v Bermu in v Hrastovlju* (Koper: Založba Annales, 2007); Milan Pelc, „Inspiciens’ iz Berma i poganska simbolika u srednjovjekovnoj kršćanskoj ikonografiji – hrvatski primjeri”, u: „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić”. *Radovi Međunarodnog znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*, ur. Tomislav Galović (Zagreb; Rijeka; Malinska: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti; Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta; Staroslavenski institut; Sveučilišna knjižnica; Općina Malinska-Dubašnica, 2011), 337-354; Marija-Ana Dürrigl, „Crkva sv. Marije u Bermu – etičko i retoričko ‘čitanje’ fresaka”, u: „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić”. *Radovi Međunarodnog znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*, ur. Tomislav Galović (Zagreb; Rijeka; Malinska: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti; Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta; Staroslavenski institut; Sveučilišna knjižnica; Općina Malinska-Dubašnica, 2011), 355-364; Nataša Golob, *Manuscripta 34. Knjižno slikarstvo v srednjeveških rokopisih iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani* (Ljubljana: Narodna galerija; Filozofska fakulteta, 2010), 194-205, 210-219; Milan Mihaljević, „Bilješke o jeziku Drugoga beramskoga brevijara”, *Tabula* 9 (2011): 126-138; Gordana Čupković, „Tipovi uvredljivih iskaza s beramskih glagoljskih grafitu”, *Fluminensia* 25 (2013), br. 2: 123-141; Ante Škrobonja, „Pohodjenje Elizabeti’ – kršćanska imaginacija trudnoće u četiri primjera iz hrvatske sakralne baštine”, *Medicus* 22 (2013), br. 2: 145-146; Mirela Mrak, Maja Milovan, „Prilog istarskoj arhivskoj glagoljskoj baštini (glagoljica u Državnom arhivu u Pazinu i u Župnom uredu u Bermu)”, *Vjesnik Istarskog arhiva* 24 (2017): 99-108; Sandra Požar, „Stupanj popridjevljenosti participa i njegov odraz u leksikografiji: primjer pasivnih preteritnih participa s prefiksom ne- iz korpusa Drugoga beramskoga brevijara”, *Filologija* 69 (2017): 61-82; Mirela Lenković, „Ples mrtvaca na beramskim freskama u crkvi sv. Marije na Škrilinah”, *Obnovljeni život* 73 (2018), br. 3: 397-410; Ivan Ferencak, „Nova zapažanja o iluminatorskome opusu skriptorija Bartola iz Krbave”, *Ars Adratica* 9 (2019): 63, 70; Antonija Zardija Kiš, „Beramska martinska tradicija: od predaje do beramskoga glagoljskoga brevijara”, *Slovo* 70 (2020): 217-242; Mateo Žagar, „Paleografski opis Drugoga beramskog brevijara”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 13-76; Ljiljana Mokrović, „Iluminacija Drugoga beramskog brevijara”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 77-139; Vesna Badurina Stipčević, „Tekstološke osobine Drugoga beramskog brevijara u kontekstu drugih hrvatskoglagoljskih brevijara”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski

kasnosrednjovjekovna freskoslikarstva i glagoljskoga grafiterstva u Hrvatskoj. Beramske freske iz crkve Sv. Marije na Škrilinama našle su se tako u studiji velikoga Jacquesa Le Goffa kad je propitivao tezu o Europi „stvorenoj” u srednjem vijeku.² To su „tekstovi prevedeni u slike; tekstovi potpuno jasni i razumljivi publici koja ih je gledajući čitala”.³ Izrazito su djelovale na vjernički puk, koji je u njima vidio „odraz nebeskoga Jeruzalema” i tražio „magičnu snagu”.⁴ Taj je „navni, spontani odnos pun afektivnosti izražen već u zapisima što su ih pismeni predstavnici puka, stari istarski popi glagoljaši, žakni i dijaci, ugrebali u freske”.⁵ Tijekom nastanka tih fresaka i grafita Beram je bio župa Porečke biskupije te kòmun (seoska općina) i Städtl (gradić) u Pazinskoj knežiji pod habsburškom vlašću.⁶ Povjesničari ga opisuju kao težački grad, srednjovjekovno pučko naselje

institut, 2021), 143-154; Andrea Radošević, „Patristički tekstovi u Drugome beramskom brevijaru”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 155-178; Ante Crnčević, Kristijan Kuhar, „Liturgička raščlamba Drugoga beramskog brevijara”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 213-227; Kristijan Kuhar, „Popis molitava i himana u Drugome beramskom brevijaru”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 229-242; Milan Mihaljević, „Fonološke značajke Drugoga beramskog brevijara”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 245-256; Jasna Vince, „Sklonidba imenica u Drugome beramskom brevijaru”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 257-269; Milan Mihaljević, „Zamjenice u Drugome beramskom brevijaru”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 271-280; Sandra Požar, „Osnovne značajke pridjevne i participske morfologije u Drugome beramskom brevijaru”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 281-296; Sanja Zubčić, „Morfolologija glagola u Drugome beramskom brevijaru”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 297-309; Jasna Vince, „Prijedlozi u Drugome beramskom brevijaru”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 311-316; Ana Šimić, „Prilozi, čestice i uzvici u Drugome beramskom brevijaru”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 317-323; Milan Mihaljević, Ana Šimić, Jozo Vela, „Iz sintakse Drugoga beramskog brevijara”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 325-350; Marinka Šimić, „Leksik Drugoga beramskog brevijara”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 351-364; Silvana Vranić, „Vernakularni elementi u Drugome beramskom brevijaru”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 365-376; Ivan Botica, Tomislav Galović, Elvis Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata u Porečkoj biskupiji te kòmun i Städtl Pazinske knežije u Habsburškome Carstvu do sredine 17. stoljeća”, u: *Drugi beramski brevijar*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2021), 379-455; Tomislav Galović, Elvis Orbanić, „Povijesni kontekst Berma (srednji i rani novi vijek): izvori, historiografija, interpretacija”, *Slovo* 72 (2022): 295-376 itd. Ovaj je bibliografski popis donesen samo zato da bi se pokazalo koliki je znanstveni interes za Beram.

² Galović, Orbanić, „Povijesni kontekst Berma”, 309.

³ Branko Fučić, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. 2 (Zagreb: Matica hrvatska, 2007), 38.

⁴ Dürriegl, „Crkva sv. Marije u Bermu”, 356.

⁵ Fučić, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. 2, 38.

⁶ Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 379.

okruženo zidinama i štićeno kvadratnom branič-kulom te kao jednu od *najglagoljaških* župa u Istri.⁷

Glagoljaški kler Pazinske knežije s pripadajućim župama Beram, Grdoselo, Kašćerga (ranije Padova), Kringa, Pazin, Stari Pazin, Sveti Petar u Šumi, Tinjan, Trviž, Zamask i Žminj najviše se odgajao i obrazovao upravo u Bermu. Beramski župnik, koga se u glagoljaškim sredinama sjevernojadranskoga prostora nazivalo *plovan*,⁸ držao je školu koju su pohađali svećenički kandidati – *žakni*. Za vrijeme školovanja, temeljena uglavnom na pastoralnoj praksi i liturgijskim knjigama, znali su na freskama ostavljati grafite na glagoljici. Nerijetko su grafiti ostavljeni mimo župnikova znanja kao svezremensko svjedočanstvo o vlastitoj pismenosti (*ovo pisa žakan, sije pisa žakan, to pisa žakan, to pisah, to pisa žakan ... kada se učah pisat*). Dakle, freske su grebli ovi žakni: Pavel Brnković, Vicenco [Brnković?], Gašpar Hrastić, Lovre [Hrastić], Ivan Križanić, Levac Križanić, Marko Križanić, Tudar [Teodor] Križanić, Mihel Markučić, Petar s Trabe, Mikula Šarčić, Ivan Špaka, Grgur Tihonjić, Grško Tihonjić, Jerolim Trampić i Mihovil Trampić.⁹ Mnogo su ih manje u odnosu na žakne grebli popi glagoljaši. Ipak, na freskama su svoj trag ostavili ovi: Juraj Badovinić, Juri Glavanić, Lovre Hrastić, Petar Petričić i Jerolim Tranpić (Trampić).¹⁰ U tim „bezobzirnim črčkarijama”, „rezultatu trenutačnoga poriva”, ali i „izvoru za malu povijest”, kako je glagoljske grafite opisivao njihov najveći poznavatelj Branko Fučić,¹¹ najgore su prošli Križanići koji su se potpisali na freske dok su bili žakni: *1524. kada beh tu ja žakan Tudar, sije pisa žakan Tudar Križanić z Berma buduć v redu jevanjelskom 1524. te 1533. sije pisa Levac Križanić*.¹² Te je njihove grafite kasnija anonimna ruka popratila zlobnim dopisima: prvomu je pribilježila *osal lotar i osal*, a drugomu *pijani osal*.

Žakni su također „šarali” po liturgijskim knjigama iz kojih su molili i učili. U beramskim su rukopisnim knjigama ostavili svoj trag ovi žakni: Vicenco Brnković, Mihovil Brumnjaković iz Čepića, Matij Deković, Guštin Melešić, Teodor Križanić,¹³ žakan Ivan, Ivan Glavanić, Gašpar Hrastić, Mikula Križanić, žakan

⁷ Fučić, *Glagoljski natpisi*, 15; Fučić, *Vincent iz Kastva*, 7; Andre Mohorovičić, *Utvrđeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana* (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1997), 98; Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 44; Galović, Orbanić, „Povijesni kontekst Berma”, 308, 314.

⁸ *Prvi beramski misal* (MBer₁), 136v, 247r; *Drugi beramski brevijar – prvi dio* (BrBer_{2I}), 13r, 231r; *Drugi beramski brevijar – drugi dio* (BrBer_{2II}), 176v. U jednom se zapisu s kraja 15. ili početka 16. stoljeća pojavljuje „farman” (BrBer₁, 167v). To je bio uobičajeni naziv za župnika u sjevernijim doticajno slovensko-hrvatskim krajevima.

⁹ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 83-84, 86-95.

¹⁰ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 83-84, 86-87, 92.

¹¹ Branko Fučić, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. 1 (Zagreb: Matica hrvatska, 2006), 189-190.

¹² Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 83, 94.

¹³ Na grafitu se potpisao imenom Tudar (Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 83).

Luka, Mikula Nodarić, Peri i Vid iz *Zaričja* (Zarečje kraj Pazina).¹⁴ Najviše su se puta potpisali Matij Deković i Gašpar Hrastić, žakni sa samoga kraja 16. stoljeća. Jedan takav zapis pravi je školski primjer „male povijesti”:

1600. miseca juleja dan 31. v Istiji, gradu Bermu. Bi zapisano to za veliku smutnju ka je bila vseji Istriji od bega i od velike smutnje od puka meju principom i gospodom benetačkom. Pop Martin Milohanić, plovčan Berme, va to vreme pisah, pijuci dobro vino. I župan Ivan Aliverović i župan Mate Kolarić i ja žakan Gašpar Hrastić i žakan Ivan Glavanić pihmo to isto vino u toj velikoj skrbe (BrBer_{2/1}, 230v-231r).

Usred ljeta 1600. godine Mlečani su po tko zna koji put zaratili s *principom*, tj. habsburškim carom. Zbog toga su se sastali *plovčan* i župani, duhovni i svjetovni predstavnici beramske zajednice, pijuci svoje *dobro* vino. Čak je plovčan dopustio svojim žaknima da budu s njima. Tu je nesvakidašnju situaciju odlučio zabilježiti žakan Gašpar Hrastić, odao ga je rukopis, kako su žakni s crkvenim i civilnim vođama Berma uz vino raspravljali o početku novoga rata.¹⁵

Beramske rukopisne glagoljske knjige

Iz Berma su nam sačuvana dva misala i dva brevijara, od kojih je jedan u dva sveska. Riječ je o rukopisnim liturgijskim knjigama pisanim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom na glagoljici od kraja 14. do sredine 15. stoljeća. U liturgijskoj, molitvenoj i čitalačkoj uporabi u Bermu, kako je potvrđeno u kanonskim vizitacijama i marginalijama u samim knjigama,¹⁶ bile su od druge polovine 15. do prvih desetljeća 17. stoljeća. Beramske glagoljske knjige čuvaju se u Zbirci rukopisa, rijetkih i starih knjiga Narodne in univerzitetne knjižnice u Ljubljani.¹⁷ Znanstvena im je javnost dodijelila nazive tehničke naravi, pa se upotrebljavaju sljedeći:

¹⁴ BrBer₁, 1r, 167v, 180v, 182v; BrBer_{2/1}, 20v, 126v, 173v, 231r, 237v, 265v; BrBer_{2/11}, 176v.

¹⁵ O Gašparu Hrastiću vidi u: Miroslav Bertoša, „Biskupske vizitacije kao izvor za društvenu povijest Poreštine u XVII stoljeću”, *Vjesnik Istarskog arhiva* 1 (1991): 76-77; Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 423-424.

¹⁶ Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 429; Galović, Orbanić, „Povijesni kontekst Berma”, 348.

¹⁷ Slovenija (dalje: SI) – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana (dalje: NUK), Rokopisna zbirka, *Katalog rokopisov*, 41-42, pristup ostvaren 22. 2. 2022. https://www.nuk.uni-lj.si/sites/default/files/dokumenti/2015/katalog_rokopisov.pdf

1. *Prvi ljubljanski misal* (MLab₁)
Prvi ljubljanski (beramski) misal (MLab₁)
Prvi beramski misal (MBer₁)¹⁸
2. *Drugi ljubljanski misal* (MLab₂)
Drugi ljubljanski (beramski) misal (MLab₂)
Drugi beramski misal (MBer₂)¹⁹
3. *Prvi ljubljanski brevijar* (BrLab₁)
Prvi ljubljanski (beramski) brevijar (BrLab₁)
Prvi beramski brevijar (BrBer₁)²⁰
4. *Drugi ljubljanski brevijar* (BrLab_{2/I}, BrLab_{2/II})
Drugi ljubljanski (beramski) brevijar (BrLab_{2/I}, BrLab_{2/II})
Drugi beramski brevijar (BrBer_{2/I}, BrBer_{2/II}).

Ti su nazivi i kratice motivirani mjestom njihova nekadašnjega i/ili sadašnjega čuvanja – Beram, Laibach/Ljubljana. Jedino hrvatski filolozi rabe naslove s pridjevom „beramski”. Posljednju od spomenutih knjiga, *Drugi ljubljanski/beramski brevijar*, čine dva odvojena kodeksa te zajedno predstavljaju cjeloviti ili plenarni brevijar. Prvi je temporal (*Proprium de tempore*) s kraticama BrLab_{2/I} i BrBer_{2/I}²¹ a drugi sanktoral (*Proprium sanctorum*) s kraticama BrLab_{2/II} i BrBer_{2/II}²²

Mogućnost liturgijske uporabe crkvenoslavenskoga jezika i glagoljskoga pisma u Katoličkoj Crkvi potvrđena je u doba pontifikata Inocenta IV. (1243. – 1254.) pod uvjetom da takve liturgijske knjige, strogo kazano, rimski misali i brevijari (*missales et breviarii romani*), dosljedno slijede sadržaj i strukturu latinskoga predloška, tj. latinske misale i brevijare „po zakonu rimskoga dvora” (*secundum morem romanae curiae*).²³ Zbog te se odluke razvilo glagoljaštvo kao liturgij-

¹⁸ SI-NUK, sign. Ms 162 (stara sign. C 162a/2); 1420-ih, pergamentni kodeks od 245 listova, veličine 34,5 × 25,5 cm.

¹⁹ SI-NUK, sign. Ms 164 (stara sign. C 164a/2); 15. stoljeće, pergamentni kodeks od 196 listova, veličine 21 × 30 cm.

²⁰ SI-NUK, sign. Ms 161 (stara sign. C 161a/2); kraj 14. stoljeća, pergamentni kodeks od 196 listova, veličine 32 × 22 cm.

²¹ SI-NUK, sign. Ms 163 (stara sign. C 163a/2); 15. stoljeće, pergamentni kodeks od 264 lista, veličine 30 × 20,5 cm.

²² SI-NUK, sign. Ms 163 (stara sign. C 163a/2); 15. stoljeće, pergamentni kodeks od 176 listova, veličine 30 × 21 cm.

²³ Vanda Kraft Soić, „Otpis Inocenta IV. senjskom biskupu (1248.) pod patronatom sv. Jeronima”, *Croatia Christiana periodica* 40 (2016), br. 78: 35-36; Kristijan Kuhar, Silvio Koščak, Erich Renhart,

sko-kulturni fenomen Katoličke Crkve gotovo isključivo na hrvatskom prostoru s liturgijskim knjigama na crkvenoslavenskom jeziku i glagoljskom pismu. Liturgijske su knjige bile najvažnija duhovna i obrazovna literatura glagoljaša, klerika Katoličke Crkve koji su rimski obred, tj. onaj „po zakonu rimskoga dvora”, obavljali na crkvenoslavenskom jeziku dok nije zaživjela „katolička obnova” na hrvatskom prostoru u 17. stoljeću.²⁴ U gotovo svakoj se takvoj knjizi, unatoč strogo određenomu i ponavljajućemu sadržaju i strukturi, mogu naći jezične i tekstološke specifičnosti te naknadni ispravci, dopune, dodatci i razne bilješke. Iako su takvi zapisi rubni i sporedni u odnosu na glavni tekst, nerijetko su pomoć pri utvrđivanju mjesne i vremenske datacije samih kodeksa. Odras su sredine u kojoj je određena knjiga nastala, zajednice koja se njome služila i vremena kada se upotrebljavala.²⁵ Pokazatelj su, uostalom, njezina listanja i čitanosti.

Zamjetniji broj glagoljskih rukopisnih knjiga iz Berma te paleografska i jezična analiza *Drugoga beramskog brevijara* pobudili su pretpostavku o postojanju skriptorija za glagoljske liturgijske knjige u Bermu.²⁶ Međutim, na temelju prisutnih elemenata govornoga čakavskoga ekavskog u crkvenoslavenskom tekstu toga brevijara nemoguće je izvesti pouzdan zaključak po kojem bi taj brevijar nastao u Bermu jer je čakavski ekavski bio isključivi govor hrvatskoga stanovništva u kasnosrednjovjekovnoj Istri.²⁷ Beram je svakako morao imati „pisarsku tradiciju i pisarski potencijal”.²⁸ Naime, kontinuirano je školovao glagoljaški kler kojemu je glagoljica bila supstratno pismo liturgijske (crkvenoslavenske) i mate-

„Sadržaj glagoljskog Misala kneza Novaka u digitalnom okružju”, *Crkva u svijetu* 56 (2021), br. 4: 621-622.

²⁴ Petar Runje, *O knjigama hrvatskih glagoljaša* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1998), 9; Petar Runje, *Školovanje glagoljaša* (Ogulin: Matica hrvatska, 2003), 79-124; Grozdana Franov Živković, „Školovanje glagoljaša od 14. do početka 19. st.”, u: *Od glagoljaške tradicije do suvremene škole*, ur. Robert Bacalja i Slavica Vrsaljko (Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja, 2018), 31-32.

²⁵ Marija Pantelić, „Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća”, *Slovo* 21 (1971): 324-332.

²⁶ Milan Mihaljević, *Planovi rada za godinu 2014.* (Zagreb: HAZU, 2013), 35; Andrea Radošević, „Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo”, *Slovo* 65 (2015): 248; Marica Čunčić, „Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo”, u: *Šestje Rimskie Kirillo-Mefodievskie čtenija: Tezisy*, ur. Natalija Zapoljskaja (Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, 2016), 9; M. Rimanić, „Pedesetak znanstvenika o rimskim brevijarima”, *Glas Istre* (Pula), mrežno izdanje, 4. 10. 2018., pristup ostvaren 11. 2. 2022., <https://www.glasistre.hr/kultura/pedesetak-znanstvenika-o-rimskim-brevijarima-571503>; Mihaljević, „Bilješke o jeziku Drugoga beramskoga brevijara”, 126-138; Žagar, „Paleografski opis Drugoga beramskog brevijara”, 23.

²⁷ Silvana Vranić, „Neke dijalektne značajke u Drugom beramskom (ljubljskom) brevijaru”, u: *Sarajevski filološki susreti 4. Zbornik radova*, knj. 1, ur. Ismail Palić (Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 2018), 255-256. Drukčije pak zaključke vidi u autoričinu članku: Vranić, „Vernakularni elementi u Drugome beramskom brevijaru”, 365-373.

²⁸ Žagar, „Paleografski opis Drugoga beramskog brevijara”, 23.

rinske (hrvatske) riječi. Glagoljaši vještiji u pisanju mogli su nakon svećeničkoga ređenja steći ovlast da djeluju u javnoj službi kao glagoljski notari (*pisci*).²⁹ Jedan od takvih bio je Levac Križanić, koji je u znanstvenoj i kulturnoj javnosti najpoznatiji kao prepisivač i ovjerovitelj prijepisa *Istarskoga razvoda*, skupa dokumenata sažetih u jedinstveni notarski instrument na hrvatskom jeziku i glagoljici o komunalnim i državnim granicama istarskoga prostora.³⁰ Križanić je rodom iz Barbana, koji se za njegova života našao u mletačkoj Istri, a školovao se i živio pod Habsburgovcima u Pazinskoj knežiji. Životom je osobito bio vezan za Beram. Na beramsku se fresku potpisao 1533. godine, kad je vjerojatno bio žakan.³¹ Rano je napredovao u svećeničkoj službi te je brzo počašćen kanoničkim naslovom, najprije u Žminju, a ubrzo i u Tinjanu.³² U to je doba Tinjan imao status grada (*Statt*) u Pazinskoj knežiji.³³ Pri kraju je života „zauzeo i najugledniji klerički položaj na tlu pazinske grofovije” postavši prepozit pazinskoga kaptola (*preost Pazina*).³⁴ Levac Križanić prije preuzimanja te najviše službe u habsburškom dijelu Porečke biskupije živio je u Bermu i Žminju, baveći se javnobilježničkim poslom i poukom žakana za svećeničku službu. O tome je u prvom dijelu (temporalu) *Drugoga beramskog brevijara* posvjedočio njegov učenik Guštin Melešić, napisavši *sije pisah ja Guštin, žakan gospodina pre Levca Križanića, kanonika žminjskoga, amen* (265v). Bilješka je najvjerojatnije nastala 1540. godine, kad je Levac na istom listu brevijara ispod zapisa svojega žakna ostavio biblijski citat o nadilaženju vlastite oholosti (Mt 23,12; Lk 14,11):

1540. miseca avgusta dan 4. Sije pisa pop Levac Križanić, kanonik žminjski. Ki se smeri, ta se vzvisi, ki se vzvisi, ta se smeri. Gospodin' Bog' nam' pomagaj i Blažena Deva Marija i vsi sveti i svetice. Amen' (BrBer₂₁, 265r).

Bilješke nevezane za sam liturgijski tekst u glagoljskim liturgijskim knjigama u pravilu su iznimka, pritom su češće u brevijarima nego u misalima. Misal je, naime, liturgijska knjiga iz koje se vrši priprema i sam obred slavljenja euharistije, tj. mise (*Missa*). Za samoga obreda nalazi se na oltaru, koji je u tumačenju Katoličke Crkve „središnje mjesto crkve na kojem se uprisutnjuje žrtva križa pod sakra-

²⁹ Vrijedan je podatak dao recenzent u komentaru da je u jadranskim komunama bilo notara koji su sastavljali notarske akte dvopismeno i trojezično (latinski, veneto/talijanski, hrvatski; latinica, glagoljica). Jedan od takvih je Marinčul Maroman, koji se kao rapski notar služio latinskim, sigurno se u njegovoj sredini u javnopravne svrhe upotrebljavao veneto/talijanski, a kao kancelar senjskoga biskupa 1485. sastavlja u Jablancu glagoljske notarske akte na hrvatskome (*Hrvatske glagoljične i ćirilične isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527.*, za tisak prir. Josip Bratulić, kazala osobnih imena i mjesta sastavio Zoran Ladić (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2017), br. 104, 240-241).

³⁰ Dražen Vlahov, „Prilog diskusiji o Istarskom razvodu”, *Arhivski vjesnik* 48 (2005): 1-18.

³¹ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 94.

³² Vlahov, „Prilog diskusiji”, 13.

³³ Egidio Ivetic, ur., *Istra kroz vrijeme. Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku* (Rovinj/Rovigno: Centar za povijesna istraživanja, 2009), 365.

³⁴ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 216, 216.

mentalnim prilikama” te „stol Gospodnji za koji je pozvan narod Božji”.³⁵ Stoga se smatra sakrificiranim predmetom u crkvi. Upravo je zato na misalskim stranicama manje bilježaka neliturgijskoga sadržaja, o čemu svjedoči i *Drugi beramski misal* (M_{Ber₂}), u kojem su sve naknadne dopune, dodatci i bilješke u liturgijskoj svrsi i na crkvenoslavenskome. Čak ni u njegovu kalendaru nema naknadnih dopuna i ispravaka.³⁶ Stoga je moguće da taj misal nije često bio na oltarima beramskih crkava nakon 1586., kad je objavljen *Rimski martirologij* s novim službenim popisom svetaca. Naime, popi glagoljaši, ako su kojim slučajem iz starih misala još tada glagoljali,³⁷ misalski su liturgijski kalendar popunjavali imenima novih svetaca u Crkvi. Isto su tako činili s imenima lokalnih svetaca ako ih u liturgijskom kalendaru nisu zatjecali. Takvi su zapisi pravi „odraz sredine” te pomagalo kodikološkomu opisu i dataciji.

Zanimljivo je da u *Prvom beramskom misalu* (M_{Ber₁}) ima neuobičajeno mnogo liturgijskih dopuna i dodataka, ali i marginalija neliturgijskoga sadržaja. Mahom je riječ o dopunama svetcima koji su se štovali u Bermu, a zapisani su u dijelu gdje je kalendar (f. 134v-137r). Dosta je zapisa o posvetama beramskih crkava i oltara te imena i datuma smrti crkvenih dobrotvora i popa glagoljaša koji su u Bermu djelovali. Najstariju, vrlo opširnu, ostavio je 1475. godine pop Juri, *namestnik v Berme* (M_{Ber₁}, 138r), godinu dana nakon što je oslikana crkva Sv. Marije na Škrilinama.³⁸ Bilješka se tiče urbarijalnih obveza i podavanja.³⁹ Takvi su zapisi vrlo rijetki u misalima, a ovaj je pokazatelj da je beramska župa kao i ostale župe Pazinske vikarije u Porečkoj biskupiji bila pod patronatom pazinske svjetovne vlasti.⁴⁰ Na predzadnjem i zadnjem listu toga misala lijep je broj pastoralnih i kroničarskih bilježaka koje su nastale između 1596. i 1619., kad se postupno gasiloglagoljanje u istarskim crkvama, pa i u samom Bermu (f. 246r-247r). Na samom je kraju umetnut pergamentni list s misnim obrascem na spomendan sv. Roka (247r). Njegovo štovanje vrlo brzo nakon smrti 1376./1379. raširilo se diljem Europe jer se pronosio glas o njegovoj zaštiti od kuge. Unatoč tomu, tek je za pontifikata Grgura XIII. (1572. – 1585.) uvršten u Rimski martirologij kao službeni svetac Crkve. Beramska mu se zajednica, više puta pritisnuta epidemijama, tako-

³⁵ *Katekizam Katoličke crkve*, dorađeno izdanje (Zagreb: Hrvatska biskupska konferencija, 2016), 333, § 1182.

³⁶ Iznimka je zapis *Martina p(a)p(e) m(učenika)*, koji je iz nejasnih razloga ostavljen ispod župne svetkovine sv. Martina (f. 196r).

³⁷ Izrazom „glagoljati misu” (*missam dicere*) označavalo se slavljenje rimskoga obreda na crkvenoslavenskome jeziku. Vidi: Zoe Hauptová, Zdenka Ribarova, ur., *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, sv. II (Zagreb: Staroslavenski institut, 2015), 154.

³⁸ Fučić, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. 2, 171.

³⁹ Milčetić, *Hrvatska glagolska bibliografija*, 21-22; Bratulić, „Glagoljska baština u Bermu”, 61; Fučić, *Vincent iz Kastva*, 9-10; Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 404-405.

⁴⁰ Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 399.

đer utjecala, pa je u župnoj crkvi sv. Martina imao oltar iz ranijega razdoblja.⁴¹ Iza misnoga obrasca sv. Roka ide stupčano usklađen zapis beramskoga župnika Martina Milohanića iz 1596. o posveti oltara Sv. Trojice u istoimenoj crkvi *ispod Berma* i o pokušaju senjskih uskoka da vrate svoj Klis (MBer₁, 247r).

Prvi beramski misal najvjerojatnije je nastao na predlošku *Ročkoga misala* čuvenoga skriptora glagoljskih liturgijskih knjiga Bartola Krbavca. Prosudba o tome temelji se na paleografskim i jezičnim analizama misalskoga teksta, zapisu Bartolova imena u „memento vivorum” (145d) te navodu župnoga patrona sv. Martina u liturgijskom kalendaru toga misala kao da je blagdan – *duplex* (137a).⁴² Pretpostavlja se da je izrađen u vrijeme skriptorova djelovanja u središnjoj Istri. Moguće je da je misal izrađen oko 1431., kad je na starijim temeljima sagrađena nova župna crkva sv. Martina.⁴³ Naime, mogao bi biti dio opremanja te novoizgrađene crkve, a beramska ga je župa mogla oko te godine naručiti od Bartola Krbavca, koji je umro tek 1439.⁴⁴

U kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Bermu bilo je čak deset crkava: sv. Martina, Sv. Marije, sv. Jurja, sv. Katarine, sv. Ivana Krstitelja, sv. Jakova, Sv. Trojice, Sv. Duha, sv. Jelene i sv. Andrije.⁴⁵ Nemoguće je utvrditi koliko je u tim crkvama bilo oltara. Samo u župnoj crkvi sv. Martina bilo ih je šest.⁴⁶ Na njima se najviše služilo upravo iz ovoga misala. U liturgijskom kalendaru *Prvoga beramskog misala* naknadno su zabilježene posvete beramskih crkava i oltara:

prekrst⁴⁷ crekve svete Katarini vazda na obraćenji Pavla (134v), prekrst oltara svetoga Antona prvi dan po obraćenju Pavla (134v), prekrst’ crekve svetago Andreja vazda v nedelju pred postnu nedelju (134v), prekrst svete Marije na Britofi⁴⁸ vazda prvu nedelju po sanmi⁴⁹ pazinskom po Jurevi; i ta dan je prekrst oltara svetih Fabijana i Šebaština i svetoga Roka (135r), prekrst svetago Jurja vazda prvu nedelju po Sensi,⁵⁰ a činimo ga v nedelji po prekrsti svete Marije (135v),

⁴¹ Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 433.

⁴² Marija Pantelić, „Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca”, *Radovi Staroslavenskog instituta* 5 (1964): 13, 42-48.

⁴³ O dataciji župne crkve u Bermu vidi: Fučić, *Iz istarske spomeničke baštine*, sv. 2, 19.

⁴⁴ Usp. Petar Runje, „Bartol Krbavac i njegov krug”, *Slovo* 64 (2014): 162.

⁴⁵ Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 442-443.

⁴⁶ Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 443.

⁴⁷ Godišnjica posvete određene crkve (Anđelko Badurina, *Boljunski glagoljski rukopisi* (Pazin: Historijski arhiv Pazin, 1992), 144).

⁴⁸ Germanizam koji, među ostalim, znači „groblje”. Riječ je o mikrotoponimu na Škrilinama gdje je crkva Sv. Marije s grobljem koja je bila „crkva beramske bratovštine sv. Marije i prošteništa srednje Istre na Velu Gospu” (Fučić, *Glagoljski natpisi*, 80).

⁴⁹ Sajam.

⁵⁰ Spasovo.

prekrst svetago Ivana nad Vrati⁵¹ vazda v nedilju kvaternu po Petikosteh⁵² (135v), prekrst svetago Jakova vazda prvu nedelju po svetomu Telu (135v), prekrst oltara svete devi Marije vazda na Brtofi (136r),⁵³ prekrst crekve svetega Luki vazda nedelju pred Miholju (136v),⁵⁴ prekrst crekve svete Trojice prvu nedelju po Lučinje (136v), prekrst crekve svetago Martina v' Berme vazda prvu nedelju pred Martinju; otada ne prekrst crekve svete Jeleni (137r).

Iako je Beram crkveno-jurisdikcijski pripadao Porečkoj biskupiji, crkva Sv. Trojice *pod* Bermom bila je povezana s Pićanskom biskupijom. Vjerojatno je bila nadarbinna, a ta je biskupija upravo živjela od nadarbina jer je tijekom čitave povijesti imala vrlo skromne prihode.⁵⁵ O tome u *Prvom beramskom misalu* čitamo sljedeće:

U ime Božje amen. Let Gospodnjih 1596. meseca ...nera(?) na dni 28. da krsti pripoštovani dostojni gospodin Juri Reitelg(a)der, biškup pićanski, olt(a)r S(ve)te Trojice pod Bermom i postavi va nj moći s(veto)ga Necipora⁵⁶ i s(veto)ga Vitora i s(ve)te Korone⁵⁷ i s(ve)te Agnije deve i i s(veto)ga Iga /.../ dan 40 (MBer₁, 247r).

Teško se čitaju svetačka imena koja su se očito štovala u pićanskoj Crkvi. Njihove je moći pićanski biskup Juraj Reitgartler (1570. – 1600.) ugradio u glavni oltar crkve Sv. Trojice *pod* Bermom.⁵⁸ Riječ je o biskupu koji je „od svih istarskih biskupa bio najradikalniji i prvi pokušao dokrajčiti staroslavensku službu Božju”, iako je u izvješću *ad liminam* iz 1593. naveo da su mu svećenici pretežito Hrvati koji ne znaju latinski (*linguae latinae prorsus ignari*), a da od knjiga posjeduju samo brevijar i misal koji su svetim jezikom također pisani za bogoslužje (*sacra eadem quoque lingua [illirica] et officium celebrantes*).⁵⁹

⁵¹ Odnosi se na štovanje sv. Ivana evanđelista u njegovoj bazilici pred Latinskim vratima u Rimu. Spomendan mu je 6. svibnja i osobito se častio u akvilejskoj Crkvi.

⁵² Duhovi.

⁵³ Bilješka se odnosi na blagdan Uznesenja Marijina.

⁵⁴ Bilješka pokazuje da je postojala i crkva sv. Luke u Bermu.

⁵⁵ Elvis Orbanić, „Pićanska biskupija”, u: *Istarska enciklopedija*, ur. Miroslav Bertoša i Robert Matijašić (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2005), 589.

⁵⁶ O sv. Niceforu, koji je prema legendi osnovao Pićansku biskupiju, vidi u: Elvis Orbanić, *Katedra sv. Nicefora. Povijesna skica Pićanske biskupije* (Pazin: „Josip Turčinović”, 2002), 12-14.

⁵⁷ Sv. Viktor i Korona bračni su par i ranokršćanski mučenici. Osobito se štovala sv. Korona kao zaštitnica od epidemije i onih koji posluju novcem. Nije jasno piše li na mjestu gdje je zapisano svetičino ime Korona ili Konkordija. Zbog jasnoga navoda sv. Viktora odlučili smo se za sv. Koronu jer u liturgijskim tekstovima uvijek idu u paru.

⁵⁸ Praksa ukopa svetačkih relikvija u oltar podrazumijeva sudioništvo s Kristom u njegovoj mucii i slavi, a oslanja se izravno na biblijsku tradiciju, konkretno na stih iz Otkrivenja (Otk 6,9) u kojem evanđelist Ivan govori kako je u nebeskom Jeruzalemu vidio u dnu oltara duše zaklanih zbog riječi Božje. Usp. Nikolaus Gühr, *Holy Sacrifice of the Mass: dogmatically, liturgically and ascetically explained* (Freiburg im Breisgau; St. Louis: B. Herder, 1902), 242-243.

⁵⁹ Ivan Grah, „Izvjestaji pićanskih biskupa Svetoj Stolici”, *Croatica Christiana periodica* 4 (1980), br. 6: 2. Recenzent uz ovo dodaje da latinski nije znala „velika većina Europljana tog doba” jer su „tada već

Slikovni materijal iz *Prvoga beramskog misala* također je vrijedan zapažanja. Naime, mjeseci u liturgijskom kalendaru popraćeni su sličicama koje apostrofiraju određeni posao, zanimanje ili čovjekovu potrebu u mjesečnom ritmu tijekom godine (134v-138r):

siječanj (*envar'*) grijanje uz otvoreno kućno ognjište; veljača (*pervar'*) rezidba vinove loze; ožujak (*mar'čv*) sječa drva; travanj (*aprilb*) sjetva; svibanj (*mai*) pčelarstvo; lipanj (*iūnb*) kosidba trave; srpanj (*iūlēi*) žetva žita; kolovoz (*avgustv*) šiblanje vrbovim ili ljeskovim prućem; rujan (*sektebar'*) berba grožđa; listopad (*oktebar'*) oranje; studeni (*novembarv*) svinjokolja; prosinac (*dektebar'*) koledanje iliti ophodi čestitara između Božića i Tri kralja.

Iz svega navedenog moglo bi se reći da je *Prvi beramski misal* bio ogledalo duhovnoga i nekih aspekata svakodnevnoga života u Bermu. O tome zorno svjedoče njegove marginalne i naknadne bilješke i dodatci te popratne kalendarske slike.

Kako je rečeno, bilješke nevezane za liturgijski tekst češće su se ipak ostavljale u glagoljskim brevijarima. Brevijari ili časoslovi jesu liturgijske knjige rimskoga obreda, složene od psalama, himana, odabranih biblijskih i otačkih tekstova, svetačkih legenda i molitava, a namijenjene su klericima „viših redova” kako bi moleći iz njih propisanu službu u određene časove (*horae*) bili aktivni sudionici božanske službe (*Officium Divinum*).⁶⁰ Važno je naglasiti da je glagoljski brevijar u odnosu na misale prijevodom i strukturom manje slijedio svoj latinski predložak. Uostalom, latinski je brevijar standardiziran tek tiskanim izdanjem 1568. godine.⁶¹ Stoga se u molitvenim časovima glagoljskoga brevijara mogu zateći psalmi, himni, čitanja, molitve i odgovori kojih nema u nekom idealnom predlošku na latinskome.

Svaki je svećenik nastojao imati vlastiti brevijar jer je ta liturgijska knjiga ujedno bila prokušana literatura u intelektualnom sazrijevanju ondašnjega klerika.⁶² Do njega se dolazilo kupnjom, darom ili nasljeđivanjem. Posjedovanje brevijara postaje učestalije od sredine 15. stoljeća. O tome svjedoče brojne oporuke i inventari dobara koji se zatječu u komunalnim arhivima od Poreča do Kotora. Posjedovanje brevijara nakon Tridentskoga koncila (1545. – 1563.) postalo je pak među klericima više pravilom nego iznimkom. Svakodnevno moljenje i čitanje brevi-

gotovo potpuno u svakodnevnom životu prešli na vernakularni”, a to se ogleda „osobito u kronikama, životima svetaca, legendama i drugim narativnim izvorima poput putopisa, hodočasničkih dnevnika” i sl.

⁶⁰ Andrea Radošević, Marija-Ana Dürriegl, „Glagoljaška čitateljska zajednica na primjeru Drugoga beramskoga brevijara”, *Slovo* 70 (2020): 191-192.

⁶¹ M[anlio] S[odi], A[chille] M[aria] T[riacca], „Introduzione”, in: *Breviarium Romanum. Editio Princeps (1568)*, a cura di Manlio Sodi e Achille Maria Triacca (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2012), I-XX.

⁶² Runje, *O knjigama hrvatskih glagoljaša*, 10-11; Petar Runje, *Glagoljica u zadarskoj nadbiskupiji u srednjem vijeku* (Zadar: Gradska knjižnica Zadar, 2005), 142-143.

jarskoga teksta također je utiralo put vještini pisanoga izražavanja glagoljicom na crkvenoslavenskom i hrvatskom jeziku. Mnogi su klerici stoga u kroničarskom stilu ostavljali u njima svoj pisani trag, iskazivali svoje zanimanje i bilježili neočekivani događaj.

U *Prvom* i *Drugom beramskom brevijaru* nekoliko je stotina različitih bilježaka. Najviše su to dopune liturgijskoga sadržaja na crkvenoslavenskom, pa u ovom radu nisu u fokusu. Predmet su našega zanimanja bilješke na hrvatskom. Čitanje i analiza tih bilježaka omogućuje nam da, primjerice, *Prvom beramskom brevijaru* (BrBer₁), koji je prema filološkoj procjeni vjerojatno nastao krajem 14. stoljeća,⁶³ razriješimo vlasništvo i ponudimo recepcijski hod te knjige tijekom vremena. Spomenuti je brevijar pripadao ženskomu benediktinskom samostanu sv. Katarine s istoimenoga otočića kraj Pule (180v). Benediktinke su ga 1444. posudile popu Domenigu Žandriliju iz Boljuna, dobivši za posudbu 4 zlatnika (180v). Riječ je o popu glagoljašu koji je s datumom 5. svibnja 1437. stavio svoj potpis na fresku crkve Sv. Marije na Placu u Gračišću.⁶⁴ Moguće je da je dotični brevijar preko njega ili preko nekoga s kime je bio u doticaju dospio u Beram. Marginalije s njegovih stranica pokazuju da se od kraja 15. stoljeća sigurno nalazio u Bermu. Njegovi korisnici, beramski glagoljaši, na rubnim su i posljednjim stranicama ostavljali bilješke i zapise različita sadržaja. Široj su javnosti možda najintragantniji oni o zahladnjenju i klimatskim anomalijama koje su 80-ih godina 16. stoljeća zadesile Istru te posljedično tomu o općoj gladi i izraženijoj smrtnosti (177r). Zanimljiv je dodatak službe *sv. matere Marijine* (177v-179v). Štovanje sv. Ane, Marijine majke, nije bilo rašireno u Istri, ali se na osobit način i dosta rano štovala u Grdoselu.⁶⁵ Dodatak te službe mogao bi biti pokušaj promicanja njezina štovanja i u samom Bermu. Najmlađi naknadni zapis u ovom brevijaru dramatično je svjedočanstvo iz 1612. o mletačkom paljenju Boljuna (177r), strateški važna kaštela u prometnoj kontroli preko Učke. U to vrijeme po prilici i prestaje moljenje iz ovoga brevijara u samom Bermu.

Najmlađa i brojem stranica najveća glagoljska knjiga iz Berma jest *Drugi beramski brevijar* (BrBer₂). Na pergamentne je listove prepisana sredinom 15. stoljeća.⁶⁶ Riječ je o plenarnom brevijaru sastavljenom od temporalala (čitanja i molitve tijekom godine) i sanktorala (čitanja i molitve na svetačke blagdane). Taj je voluminozni brevijar za župnikovanja Ivana Žustovića 1498. uvezan u dva odvojena kodeksa radi lakšega listanja. Knjigoveški je posao obavio pop Grgur Kraljić iz Senja, koji je krajem 15. stoljeća boravio u Istri uvezujući liturgijske knjige po narudžbi poje-

⁶³ Marinka Šimić, „Spomenici”, u: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, prir. Milan Mihaljević (Zagreb: Staroslavenski institut, 2014), 38.

⁶⁴ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 145, 165-166.

⁶⁵ Anđelko Badurina, *Hagiotopografija Hrvatske* [CD-ROM] (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2003), Ana.

⁶⁶ Žagar, „Paleografski opis Drugoga beramskog brevijara”, 19.

dinih glagoljaških župa.⁶⁷ Na kraju sanktorala ostavio je svjedočanstvo o svojem boravku i obavljenu poslu u Bermu (173v):

1498. kada ja pop' Grgur iz' Senja predevkom Kraljić' privezah' sije knjigi prikazani gospodina pre Ivana predivkom Žustovića miseca maja dan' 11. Gospođь Bogь pomozì meni i v'sem' dobrot'orcem mojim. Amen'.

Na samom kraju istoga dijela brevijara je i najstarija marginalna bilješka, potpis beramskoga župnika popa Kirina, iz 1486. godine (176v). Najmlađa pak bilješka, iz 1601., zapis beramskoga župnika popa Martina Milohanića o izbivanju kuge u Trstu i njezinu širenju po Istri u doba habsburško-mletačkoga sukoba niskoga intenziteta, nalazi se pri početku temporala (13r).

Paleografska načela u prijenosu glagoljskih bilježaka

U beramskim je glagoljskim rukopisnim knjigama sedamdesetak marginalnih bilježaka vrijednih historiografskoga zapažanja. Sve su, izuzev jedne latinske, pisane glagoljicom na hrvatskom jeziku. Bilješke su nastajale od 1444. do 1618., većina tijekom 16. stoljeća. Glagoljske rukopisne knjige još su bile u liturgijskoj službi u beramskim crkvama jer tamošnja glagoljaška zajednica, sudeći po urbarijalnim podacima o crkvenim приходima,⁶⁸ nije bila u osobitoj mogućnosti nabavke tiskanih i recentnijih liturgijskih knjiga na glagoljici. Marginalne bilješke za koje držimo da su vrijedne historiografske interpretacije izvorno su svjedočanstvo o vremenu, prostoru, ljudima i njihovim zanimanjima i donose se po vremenu nastanka. Kada točno vrijeme nije naznačeno u samoj marginaliji, okvirnu dataciju procjenjujemo na temelju obilježja pisma i jezika, koju dakako treba uzeti s oprezom.

Bilješke nisu samo transliterirane, tj. vjerno prenesene iz glagoljice u latinicu, nego su donesene s određenim transkripcijskim zahvatima da bi izvorni tekst bio što jasniji, odnosno kako bi put do sadržajnih podataka bio što lakši i jednostavniji. Beramske su glagoljske bilješke donesene uz upotrebu suvremene interpunkcije i pravopisa, umetanje i pisanje kurzivnih i masnih slova poput protetskoga i intervokalnoga *j*, kurzivnoga i masnoga *j* da bi se osim pročitannoga teksta vidio i trag izvornoga zapisa. K tomu, razriješeni su svi glagoljski znaci za brojeve te sve pokrate i kratice. Razlike između vjerne transliteracije i prijenosa s transkripcijskim zahvatima u određenih riječi zorno se vide iz ovih primjera:

- <i> (ie, matii, pokoini) → /j/ (je, Matij, pokojni)
- <l> (lublanu, ludi, milari) → /lj/ (Ljubljanu, ljudi, miljari)

⁶⁷ Fučić, „Knjigoveža – glagoljaš pop Grgur Kraljić iz Senja”, 55-70.

⁶⁸ Usp. Botica, Galović, Orbančić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 403-420.

- <n> (kniga, sena, žminski) → /nj/ (knjiga, Senja, žminjski)
- <ĉ> (godiče, hrastiĉ, oĉe, piûĉi) → /č/, šć (godišće, Hrastić, jošće, pijuci)
- <ê> (bêrmê, bêše; gospodê, zapovêdê; maê, maksimiêñ) → /e/ (Berme, beše), /i/ (gospodi, zapovedi), ja (maja, Maksimijan)
- <û> (lûdi, iûlea, ûrû) → ju (ljudi, juleja, Jurju)
- <ǰ> (je, ĵenara, ûrĵa) → /j/ (je, jenara, Jurja)
- protetsko j: (est, edriliĉu, osipa) → (jest, Jedriliću, Josipa)
- intervokalno j: (imee, poklonenie, stoeĉi) → (imeje, poklonjenije, stojeći)
- brojevi: (.ĉ.h.bï., na dni .ǰi. .ĉ.f.l.z.) → (1612., na dni 18. 1559.).

Budući da glagoljska slova u izvornom zapisu ne oslikavaju u cijelosti glasovni inventar zapisivačeva govora, grafijskom se razvedenošću nastojalo prići što bliže izvornom izgovoru, ali i sačuvati mogućnost vjerne rekonstrukcije izvornoga zapisa u bilo kojoj prilici. Važno je naglasiti da su gotovo svi zapisivači bili rodnom ili školovanjem iz Berma. Stoga su svi zapisi, uz iznimku-dvije s kraja 16. stoljeća, pisani čakavskim ekavskim, koji je do većega doseljavanja stanovništva s današnjega dalmatinskog i hercegovačkog prostora u 17. stoljeću bio isključivo obilježje govora hrvatskoga stanovništva u istarskoj unutrašnjosti.⁶⁹

Beramska kronika složena iz marginalnih bilježaka

Izvorni tekst	Prijevod
<p>Let Gospodnjihъ 1444. maja meseca 27. danъ posudiše gospe munige svete Katarine v' Pule 4 zlate na te knjige gospodinu Domenigu pridevkomъ Žandr'dili z Boljuna. Ako bi se njemu prigodala smr't preĵ nere bi je rešilъ, dav'si jošće ine 4 zlate oltaru svetago Mikuli, a knjigi budite njim, a to je gospodinъ Mavar' njih' bratъ ino žakan' Luka i jaz /.../ ki to zapisah'. [BrBer, 180v]</p>	<p>Godine Gospodnje 1444., 27. svibnja posudile su gospe svete Katarine u Puli 4 zlatnika na ove knjige gospodinu Domenigu Žandr'diliju iz Boljuna. Ako bi se njemu dogodila smrt prije nego bi ih riješio, neka daju još 4 zlatnika za oltar svetog Nikole, a knjige neka im ostanu. To je odredio gospodin Mavar, njihov brat i đakon Luka i ja /.../ koji sam to zapisao.</p>

⁶⁹ Usp. Vjekoslav Bratulić, *Rovinjsko selo* (Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1959), 8-9.

Izvorni tekst	Prijevod
<p>Va ime H(ръsto)vo. Letъ G(ospo)dnjihъ 1000 i 400 i 70 i 5. To zapisa pravdi beramske ke gredu gos'podi, popъ Juri, namestnikъ v' Berme, po zapovedi komuna i v to vreme budućega župana Mar'tina Petrčinića i njega podžupa Velen'ta Lombardića. Prvi ča gre ob' Jurjevi 5 marakъ ino za pismo 4 sol'di. Pakъ o šat' Mihele 7 marakъ ino za pis'mo 4 soldi. Pakъ viňskih marakъ 7 ino 40 so(ldi) ino 8 soldi ino za pismo 4 soldi. Pak' ovčehъ 30 lib(a)ръ manje 12 so(ldi) ino za pismo 4 so(ldi) ino 11 živehъ ovacъ. Ino ob' Jelenine vsaka koza da 1 sirъ, od tihъ gre županu 1 sir. Pakъ gre pšenice 20 sp(u)di, ov'sa 20 ino 2 spuda. Ob Jurjevi gre 3 janjci, o Božići 12 kokoši, o Pusta 12 kokoši. Ki zvanni kmeti imaju blago vnutri ležeća blaga, da vkupъ š njimi marke plaćaju po blagi kako ki ima blago, ki već ta već, ki manje, ta manje plaća. [MBer₁, 138r]</p>	<p><i>U ime Kristovo, godine Gospodnje 1475. Beramske pravice koje idu gospodi zapisao je pop Juri, namjesnik u Bermu, po zapovijedi komuna i tadašnjega župana Martina Petrčinića i podžupana Velen'ta Lombardića. Prvo ide o Jurjevu 5 maraka i za pismo 4 soldina; o sv. Mihovilu 7 maraka i 4 soldina za pismo, od vina maraka 7 i 48 soldina i 4 za pismo, od ovaca 30 libara manje 12 soldina i za pismo 4 soldina i 11 živih ovaca; o sv. Jeleni svaka koza da 1 sir, a od skupljenih 1 ide županu. Zatim 20 spuda pšenice i 22 spuda zobi. O Jurjevu se daju 3 janjca, o Božiću 12 kokoši, o Pustu 12 kokoši. Vanjski kmetovi koji imaju blago unutar posjeda plaćaju marku po grlu. Tko ima više, plaća više.</i></p>
<p>To pisa pop Kirin', plovani' Berme, 1486. [BrBer_{2,III}, 176v]</p>	<p><i>To je pisao pop Kirin', župnik u Bermu 1486.</i></p>
<p>Sije pisah 1488. [BrBer_{2,III}, 176r]</p>	<p><i>To je pisao 1488.</i></p>
<p>Va ime Hr'stovo. Amen'. Let' Hr'stovih' 1494. meseca avgusta prvi dan. Da to leto be v Istri obilja pšenice i vina zadovoljno. Takoje behu ljudi zdravi i pride glas' ot' kralja rim'skoga kako ima pojt' vsaki 10-ti kmet' na Turke tako i popi kako koga takne po beneficiji. [BrBer₁, 180v]</p>	<p><i>U ime Kristovo amen. Godine Gospodnje 1494. mjeseca kolovoza prvi dan. Bijaše u Istri te godine obilje pšenice i dovoljno vina. Također, ljudi su bili zdravi i stigao je glas od rimskoga cara da svaki deseti kmet mora počiti na Turke, isto tako i svećenici, kako koga zadesi po beneficiju.</i></p>
<p>Za poklonjenije i pozdravljenije /.../ to pisa Peri žakan' kada se [nahol]jaše pisat' poli gospodina pre Jur'ja. Богъ nama pomaga. Амень. [BrBer_{2,II}, 265v]</p>	<p><i>(...) to je pisao žakan Peri kad je pisao kod velečasnog Jurja. Neka nam Bog pomaže, amen.</i></p>
<p>Godišće popu Jurju ki oltarъ stvori i senožetъ mu pusti za oficij.⁷⁰ [BrBer₁, 171r]</p>	<p><i>Godišnjica popu Jurju koji je izgradio oltar i ostavio sjenokošu (livadu) za njegovo održavanje.</i></p>

⁷⁰ Zapis je s kraja 15. ili početka 16. stoljeća, u liturgijskom kalendaru pod datumom 13. travnja. Pop Juri podigao je oltar i za njegovo održavanje dao livadu. U vrijeme njegova župnikovanja oslikana je crkva Sv. Marije na Škrilinama.

Izvorni tekst	Prijevod
1498. kada ja pop' Grgur iz' Senja predivkom Kraljić' privezah' sije knjigi prikazani gospodina pre Ivana predivkom Žustovića miseca maja dan' 11. Gospođ Bogь pomozu meni i v'sem' dobrot'vorcem mojim. Amen. [BrBer _{2,112} , 173v]	1498., 11. svibnja, ja pop Grgur Kraljić iz Senja uvezao sam ove knjige vlč. Ivana Žustovića. Bog neka pomogne meni i svim mojim dobrotvorcima, amen.
To pisa pop Petar z Berma buduć tada farman beramski. ⁷¹ [BrBer ₁ , 167v]	Ovo je pisao pop Petar iz Berma kada je bio beramski župnik.
To bi v Bermi pisano na let' Božjih' 1501., a pisa je on' komu biše zem'lja mať. [BrBer _{2,112} , 173v]	Ovo je napisano u Bermu 1501. godine, a pisao je onaj komu bijaše zemlja mati.
Va ime Hr'stovo. Amen. Let' Hr'stovih' 1504. da beše v Istre lep' glad'. [BrBer _{2,112} , 265r]	U ime Kristovo, amen. Godine Gospodnje 1504. kada je u Istri vladala velika glad.
Va ime Hr'stovo. Amen. Let' Hr'stovih' 1504. meseca avgusta na d'ni 12. be učinjeno v Istre. [BrBer _{2,112} , 265v]	U ime Kristovo, amen. Godine Gospodnje 1504., 12. kolovoza, bi učinjeno u Istri.
Va ime Hr'stovo. Аменъ. Летъ Hr'stovih' 1504. ja pop Petar v Bermi /.../ mladej veloga vaše molim' vaše otačastva. [BrBer _{2,112} , 265v]	U ime Kristovo, amen. Godine Gospodnje 1504., ja pop Petar u Bermu /.../
1504. ja pop Petar v Bermi stanov'nik', kapelan v Berme /.../ pri /.../ kancelaru i /.../ dobre besedi. Amen. 1504. [BrBer _{2,112} , 173v]	1504., ja pop Petar, nastanjen u Bermu, beramski kapelan (...)
1505. meseca juna. [BrBer _{2,112} , 176r]	1505., mjeseca lipnja.
Va ime Hr'stovo. Amen. Let' Hr'stovih' 1508. da Sveti Marko vze Pazin' i v'se ča poda nj sliši. [BrBer _{2,112} , 265r]	Godine Gospodnje 1508. Mlečani su zauzeli Pazin i sve što mu pripada.
1508. tada tečaše da Benetci zauzeše Istru ča biše kraljevoga i opetъ kralj Maksimijanъ na leto vze ča beše njegovo i jošće veće k tomu i v to vreme vsa gospoda krstijan'ska behu neprijatelj Benečanom'. [BrBer _{2,112} , 173v]	1508. Mlečani su zauzeli kraljev dio Istre, a na ljetu kralj Maksimilijan uze sve što mu je pripadalo i više od toga. U to vrijeme sva kršćanska gospoda bila su neprijatelji Mlečanima.
Let' Hr'stovih' 1500 i tekući deveto da be storen' poboj v Istre pod' Bermomъ ot ljudi kralja Maksimijana i Svetoga Mar'ka ot Benetakъ. [BrBer ₁ , 177r]	Godine Gospodnje 1509. bila je bitka u Istri pod Bermom između vojske kralja Maksimilijana i Mlečana.

⁷¹ Zapis je, sudeći po duktusu, s početka 16. stoljeća. Riječ „farman” u značenju „župnik” pod utjecaja je slovenskoga i češće se rabila na prostoru Tršćanske biskupije.

Izvorni tekst	Prijevod
Va ime Hr'stovo. Amen. Let' Gospodnji 1509. jenvara 9. kada to ja zapisah žakan Mihovil Brumnjaković s Čepić' i učahi se pisati poli gospodina Andrija Mahavića. [BrBer ₁ , 180v]	<i>Godine Gospodnje 1509., 9. siječnja zapisah ovo ja, žakan Mihovil Brumnjaković iz Čepića kad sam učio pisati kod gospodina Andreja Mahavića.</i>
Va ime Hr'stovo. Amen. Let' 1509. da beše glad v Istre zač kruha ne beše ni prosa ni ajde ne beše. [BrBer ₁ , 180v]	<i>Godine 1509. bila je u Istri glad jer nije bilo kruha ni prosa ni heljde.</i>
1510. na dan' svetih' Petra i Pavla. To pisahъ ja porъ Petarъ, stanuci v Berme, i to leto zgubih' vse ča imeh' i hiša mi pogore. [BrBer ₁ , 175v]	<i>1510., na Sv. Petra i Pavla, pisah ja pop Petar dok sam boravio u Bermu. Te sam godine izgubio sve što sam imao i kuća mi je izgorjela.</i>
God' Jed'rliću. [MBer ₁ , 136v]	<i>Godišnjica Jedrliću.</i>
Godъ pre Ivanu Žustoviću ki je pustilh hišu redovnikomъ pozemaljnu v Berme. [BrBer ₁ , 175r]	<i>Godišnjica vlč. Ivana Žustovića koji je ostavio svoju kuću izgrađenu od zemlje klericima u Bermu.</i>
Godъ pre Jur'ja Žnjidarića. [MBer ₁ , 135r]	<i>Godišnjica vlč. Jurja Žnjidarića.</i>
Godišće Domiću Sudariću i njega ženi i njega hćeri ki su ostavili hišu redovnikom. ⁷² [MBer ₁ , 134v]	<i>Godišnjica Domića Sudarića, njegove žene i kćeri, koji su ostavili svoju kuću klericima.</i>
Godъ Petra Flikovića. [MBer ₁ , 135r]	<i>Godišnjica Petra Flikovića.</i>
Godъ pre Mavra Brat'nića. [MBer ₁ , 135v]	<i>Godišnjica vlč. Mavra Bratnića.</i>
Godъ pre Martina plovana. [MBer ₁ , 137r]	<i>Godišnjica vlč. Martina, župnika.</i>
Godišće gospodinu Baldasaru budući plovanu ove svete crekve. ⁷³ [MBer ₁ , 136v]	<i>Godišnjica gospodinu Baldasaru, župniku ove svete crkve.</i>
Godišće pre Baldetu. ⁷⁴ [BrBer ₁ , 173v]	<i>Godišnjica vlč. Balda.</i>
To pisa Mar(tin). To pi(sa) ka... [BrBer ₁ , 180v]	<i>To je pisao Martin. To je pisao kada /.../.</i>
1523. meseca. [BrBer _{2M} , 265v]	<i>1523., mjeseca.</i>
1523. meseca dektebra na vigiliju rojstva Hr'stova sije pisah ja žakan Teodor Križanić, rodom z Barbana, stojeći v Berme van /.../ Druže kako semo vnide, ne imeje odenija bračnago. Bog s nami. Amen. [BrBer _{2M} , 176r]	<i>1523. na Badnjak pisah ja žakan Teodor Križanić iz Barbana, dok sam bio u Bermu. „Prijatelju, kako si ovamo ušao bez svadbenoga ruha?“ (Mt 22,12). Bog s nama, amen.</i>
To pisa Martin. Va ime Hr'stovo. Amen. 1531. meseca decembra. [BrBer ₁ , 180v]	<i>To je pisao Martin, u ime Kristovo amen, 1531. mjeseca prosinca.</i>

⁷² Obitelj Domića Sudarića darovala je beramskim glagoljašima kuću, pa je svake godine na datum Domićeve smrti 26. siječnja bila misa za njegovu, ženinu i kćerinu dušu.

⁷³ Zapis uz 10. svibnja kurzivnom glagoljicom.

⁷⁴ Spomendan njegove smrti je 11. srpnja. Pisano poluustavom.

Izvorni tekst	Prijevod
To pisa žakan' Mikula Križanić. ⁷⁵ [BrBer _{2/I} , 173v]	<i>To je pisao žakan Mikula Križanić.</i>
Ivan Brnković. [BrBer _{2/II} , 265r]	
1536. to pisa žakan Vicenco Brnković, stanući v Bermi i učeći se u gospodina Mihovila Markučića, plovana beramskega. [BrBer ₁ , 180v]	<i>1536. pisao je žakan Vicenco Brnković dok je boravio u Bermu i učio kod beramskog župnika Mihovila Markučića.</i>
Hoc scripsit presbiter Teodorus Crisanich, canonicus Antignane et vice-plebanus Zumignij, Deus adiuvat me. [BrBer _{2/III} , 175v]	<i>To je pisao svećenik Teodor Križanić, kanonik tinjanski i vikar žminjski. Bog neka mi pomogne.</i>
1540. na dan svetoga Josipa. Sije pisah ja Guštin Melešić rodom /.../ svete. [BrBer _{2/IV} , 265v]	<i>1540., na Sv. Josipa, pisah ja Guštin Melešić, rodom /.../.</i>
Sije pisah ja Guštin, žakan gospodina pre Levca Križanića, kanonika žminjskoga, amen. [BrBer _{2/V} , 265v]	<i>Ovo sam pisao ja Guštin, žakan vlč. Levca Križanića, kanonika žminjskoga.</i>
1540. miseca avgusta dan 4. Sije pisa pop Levac Križanić, kanonik žminjski, ki se smeri ta se vzvisi, ki se vzvisi ta se smeri, Gospodin' Bog' nam' pomagaj i blažena Deva Marija i vsi sveti i sveticice, amen! [BrBer _{2/VI} , 265r]	<i>1540., 4. kolovoza, pisao je pop Levac Križanić, kanonik žminjski. „Tko se god uzvisuje, bit će ponižen, a tko se ponizuje, bit će uzvišen” (Mt 23,12; Lk 14,11). Neka nam pomogne Bog, Blažena Djevica Marija i svi svetci i sveticice, amen!</i>
Va ime Hr'stovo. Amen. Let Gospodnjih 1553. meseca avgusta dan 1. tada to ja zapisah Mikula Kolarić i ućah se poli gospodina Mihovila Markučića, plovana beramskega, ne budući ja jošće v nijednom redu i to leto beše v Istre obilji pšenice i vina. [BrBer ₁ , 180v]	<i>U ime Kristovo, amen. Godine Gospodnje 1553., 1. kolovoza, zapisah ovo ja Mikula Kolarić i učio sam kod vlč. Mihovila Markučića, beramskoga župnika, dok još nisam bio ni u jednom redu. Te godine bilo je u Istri obilje pšenice i vina.</i>
1555. prestavi se pop Mihel Markučić, plovana beramski. ⁷⁶ [MBe ₁ , 136v]	<i>1555. umro je beramski župnik pop Mihel Markučić.</i>
Sije pisa pop Mikula Kolarić, plovana v Berme. [BrBer ₁ , 180v]	<i>Ovo je pisao beramski župnik pop Mikula Kolarić.</i>
Više imenovanu škvenciju izpisa ja pop Paval' Fabijanić is Kastva budući viceplovana tada v Berme meseca jenara na dni 18. 1559. [BrBer ₁ , 182r]	<i>Gore navedenu sekvenciju ispisao sam ja pop Paval' Fabijanić iz Kastva dok sam bio župni vikar u Bermu 18. siječnja 1559.</i>

⁷⁵ Mikula Križanić uparao je 20. lipnja 1535. u fresku sljedeće: *Ovo pisah ja Mikula Križanić moju vlašću ruku na 1535. meseca ijuna na dni 20.* (Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 86). Nije postao svećenik jer se na drugome mjestu u fresci potpisao kao sudac (Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 95).

⁷⁶ Zapis u kalendaru stoji uz 5. rujna. Mihel Markučić potpisao se kao žakan 1523. na fresku (Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 94).

Izvorni tekst	Prijevod
Na let' Hr'stovich' 1564. da beše prišalb' princip' Karlus, sin' kralja Ferdinanda, v Ljubljanu. ⁷⁷ [BrBer ₁ , 177r]	<i>Godine Gospodnje 1564. stigao je nadvojvoda Karlo, sin kralja Ferdinanda, u Ljubljanu.</i>
Va ime Božje. Amen. Let Gospodnjih 1566. meseca avgusta na dan 25. kada to zapisah ja Ivan Križanić. [BrBer ₁ , 182v]	<i>U ime Božje, amen. Godine Gospodnje 1566., 25. kolovoza, zapisah ovo ja Ivan Križanić.</i>
1567. meseca marča na dan 22. kada to zapisah ja Ivan Križanić budući u redu prvom /.../ amen /.../ [BrBer ₁ , 182v]	<i>22. ožujka 1567. ovo sam zapisao ja Ivan Križanić dok sam bio u prvom kleričkom redu. (...)</i>
Sije pisa žakan Ivan. [BrBer _{2n} , 265v]	<i>Ovo je pisao žakan Ivan.</i>
Tekući let' 1581. Tada pade sneg' na Učku maja meseca na 29. i tada biše v Istri velik glad. [BrBer ₁ , 177r]	<i>Tekuće 1581. godine. Tada 29. svibnja pade snijeg na Učki i tada je u Istri bila velika glad.</i>
Tekući let Gospodnjih 1586. da biše velika zima po vas marč i pomri živo blago od glada veće od polovice. [BrBer ₁ , 177r]	<i>Godine Gospodnje 1586. bila je cijeloga ožujka velika studen i više od pola stoke uginulo je od gladi.</i>
Tekući let Gospodnjih 1587. da bi velika zima od Sih svetih i po vas marč i pomreše žita kruto pod arjaviceh(?). [BrBer ₁ , 177r]	<i>Godine Gospodnje 1587. bila je jaka zima sve od Svih svetih i čitav ožujak i uništeno je mnogo žita pod Arjavicom(?).</i>
1590., na dan svetoga Lovrenca, jest hitila magla pod Črnicu budući činila sveta misa v Svetom Lovrencu i ostaše mrtvi 4, a 10 izidu spravnih' i nakazanih' i pobi grad Tinjanu, Kringu, Muntrilj, Sveti Petar i B(a)rban tako kruhto(!) da ne ost nič. [BrBer ₁ , 177r]	<i>Na Sv. Lovru 1590. pala je jaka tuča na Črnicu za vrijeme svete mise na sv. Lovru i poginule su 4 osobe, a 10 ih je ozlijeđeno. Opustošila je Tinjan, Kringu, Muntrilj, Sveti Petar i Barban.</i>
1592. da su posekli miši žita veće do pol. [BrBer ₁ , 182v]	<i>1592. miševi su izgrizli pola uroda žita.</i>
1593. da očito miši velik rastor od žit posekli do pol v njivah. [BrBer ₁ , 177r]	<i>1593. miševi su izgrizli pola uroda žita na njivama.</i>
U ime Božje, amen. Let Gospodnjih 1596. meseca /.../nera na dni 28. da krsti pripoštovani dostojni gospodin Juri Reitelg(a)der, biskup pičanski, olt(a)r S(ve)te Trojice pod Bermom i postavi va nj moći s(veto)ga Necipora ⁷⁸ i s(veto)ga Vitora i s(ve)te Korone ⁷⁹ i s(ve)te Agnije deve i i s(veto)ga Iga /.../ dan 40. [Mber ₁ , 247r]	<i>U ime Božje, amen. Godine Gospodnje 1596., 28. siječnja(?), posvetio je prečasni biskup pičanski Juraj Reitelgader oltar u crkvi Sv. Trojice pod Bermom i ugradio u njega relikvije sv. Nicefora, sv. Viktora, sv. Korone, sv. Agnije Djevice i sv. Iga /.../.</i>

⁷⁷ Riječ je o Karlu II. Štajerskom, koji 1564. postaje austrijski nadvojvoda i upravitelj Unutrašnje Austrije, u koju je spadala i habsburška Istra. Tomu je pridana veća pozornost jer je zapisano svečanim (crvenom) tintom. Usp. Andrej Hozjan, Tone Ravnikar, „Deželni knez notranje Avstrije Karel II. Habsburžan na Ptuju poleti 1578”, *Acta Histriae* 26 (2018), br. 1: 82.

⁷⁸ O sv. Niceforu, koji je prema legendi osnovao Pičansku biskupiju, vidi u: Orbančić, *Katedra sv. Nicefora*, 12-14.

⁷⁹ Vidi bilj. 56.

Izvorni tekst	Prijevod
1596. meseca juna dan 15. da sije pisah ja <Gašpar Hrastić> da beše velika vojska krstijanska i behu pod Petrinju i beše pešac miljari 40 i 8, a konjikov miljari 39. Bog s nami. Amen. [BrBer _{2,11} , 173v]	15. lipnja 1596. zapisao sam ja Gašpar Hrastić da je pod Petrinjom bila velika kršćanska vojska: 48 tisuća pješaka i 39 tisuća konjanika. Bog s nama, amen.
1596. miseca juleja dan 6. kada to zapisah ja pre Martin Milohanić, plovani Berme, va to vreme i to leto vazeše Senjani Klis, isbiše vrage naše i opet vazeše Klis. Pogubi ih Bog i Deva Marija! [MBer ₁ , 247r]	1596., 6. srpnja, zapisah ja, vlč. Martin Milohanić, beramski župnik da su uskoci zauzeli Klis, [a potom] neprijatelji porazili naše i opet zauzeli Klis. Pogubio ih Bog i Djevica Marija!
Va ime Božje. Amen. Let Gospodnjih 1596. ja Mate Deković. [BrBer ₁ , 1r]	U ime Božje, amen. Godine Gospodnje 1596. ja Mate Deković.
To pisah ja Matij Deković kada biše dobro lito Bogu budi hvala, tad teciše milezim 1596. Bogu budi hvala, to pisah komu jesu tri stvari teške na misli zač znadnih da mi je pojtj, a ne znadnih kada druga oš teža zač ne znadnih kamo ću priti trita oš teža kako di prorok ki dobra stvorise pojduť život večni ki zla pojduť v oganj večni. [BrBer ₁ , 265r]	Ovo sam pisao ja Matij Deković 1596. kada je bila dobra godina, hvala Bogu. Bile su mi tri teške stvari na srcu jer sam znao da moram poći, a nisam znao kada, drugo – nisam znao kamo ću stići, a treće – kako govori prorok – koji su činili dobro, primit će život vječni, a koji zlo, gorjet će u vječnoj vatri.
Va /.../ miseca juna. Mate Dek(ović). [BrBer _{2,1} , 265v]	U /.../ mjeseca lipnja. Mate (Matij) Deković.
Sije pisa ja Mati(j). [BrBer ₁ , 267v]	Ovo je pisao Matij [Deković].
Poveli Gospodi blagosloviti. Sije pisa žakan Gašpah(!) Hrastić. [BrBer _{2,11} , 20v]	Izvoli Gospodine blagosloviti. Ovo je pisao žakan Gašpar Hrastić.
Sije pisa žakan Gašpar Hrastić. [BrBer _{2,11} , 126v]	Ovo je pisao žakan Gašpar Hrastić.
V ime Božje. Amen. Let Gospodnjih 1596. to pisah ja Matij Deković komu je zemlja mať, a črvi brati, ki se ote za me klata, ki je zločesti i ta zlo plati. [BrBer _{2,11} , 173v]	U ime Božje, amen. Godine Gospodnje 1596., to sam pisao ja Matij Deković komu je zemlja majka, a crvi su mi braća, koja će se za mene boriti. Tko je zao, taj će biti kažnjen.
Sije biše pisano v Berme na 1596. i pisah ga ja Mati(j) Deković kada bih prišal u Beram s gospodinom pre Martinom Milohanićem. [BrBer _{2,11} , 173v]	Ovo je napisano 1596. u Bermu i pisao sam ja Matij Deković kada sam stigao u Beram s vlč. Martinom Milohanićem.
To pisa žakan Vid [z] Zaričja. [BrBer _{2,11} , 126v]	Ovo je pisao žakan Vid iz Zarečja.
Sije pisa žakan Gašpar Hrasti(ć). [BrBer _{2,11} , 128v]	Ovo je pisao žakan Gašpar Hrastić.
Va ime Božje. Amen. Let Gospodnjih 1597. Sije zapisah ja Gašpar Hrastić. [BrBer _{2,11} , 265v]	U ime Božje, amen. Godine Gospodnje 1597., ovo zapisah ja Gašpar Hrastić.
Ovo pisah ja žakan Gašpar Hrastić. Njemu je zemlja mať, grob hiša, grehi bogatstvo. [BrBer _{2,11} , 265v]	Ovo sam pisao ja žakan Gašpar Hrastić, kome je zemlja majka, grob kuća, a grijesi bogatstvo.

Izvorni tekst	Prijevod
1597. meseca juna dan. [BrBer ₂₁ , 133v]	1597., mjeseca lipnja, dan.
1600. miseca juleja dan 3. v Istriji gradu Bermu. Bi zapisano to za veliku smutnju ka je bila vseji Istriji od bega i velike smutnje od puka meju principom i gospodom benetačkom. Pop Martin Milohanić, plovian Berme, va to vreme pisah pijući dobro vino. I župan Ivan Aliverović i župan Mate Kolarić i ja žakan Gašpar Hrastić i žakan Ivan Glavanić pihmo to isto vino u toj velikoj skrbe. [BrBer ₂₁ , 230v-231r]	3. srpnja 1600. u Istri u gradu Bermu bilo je zapisano to o velikom razdoru po svoj Istri od gospode i velikom razdoru u narodu zbog cara i mletačke gospode. Ja pop Martin Milohanić, beramski župnik, pisao sam u to vrijeme i pio dobro vino. I župan Ivan Aliverović i župan Mate Kolarić i ja, žakan Gašpar Hrastić i žakan Ivan Glavanić pili smo isto vino u toj velikoj brizi.
1601. miseca agušta dan 4. kada ja pop Martin Milohanić, plovian Berme, va to vrime zapisah ovo, a to va to vrime biše velika kuga v Terste i po veće mesti i velika vojska i naloga na našega presvetlega cesara i principa – i bihu nas zaperli Penečani i nam ne dadihu k sebi ne toliko k sebi zaradi kuge koliko za veliku neprijazan kući od Aoštrie i biše čuda vina se shabilo dosti šire ne(?) biše to leto. [BrBer ₂₁ , 13r]	4. kolovoza 1601., ja pop Martin Milohanić, beramski župnik, zapisao sam da je bila velika kuga u Trstu i na više mjesta i velika vojska je napala našega cara, a Mlečani su nas zatvorili i nismo im mogli pristupiti, ne toliko zbog kuge koliko zbog neprijateljstva prema austrijskoj vladajućoj kući. I dosta vina se pokvarilo te godine.
1612. da budući učinil tištament, učinil tištament pokojni Blaž Gušić i je pustil svojom tištamentu da je pustil redovnikom(!) Bermi sako leto 1 spud vina, a rečenim redovnikom dokle teče njega blaga, a rečeni redov[nici] da su ubligani molitvu činit nad njega telom poli Sv. Marije sako nediljo(!). ⁸⁰ [Mber ₁ , 246r]	1612. sastavio je oporuku pokojni Blaž Gušić kojom ostavlja beramskomu kleru 1 spud vina godišnje dokle bude njegova imanja, a da zauzvrat rečeni kler mora moliti za njega svaku nedjelju nad njegovim grobom kod crkve Sv. Marije.
1612. da Benečani bihu si u dobre veri, da su bili tadbenim požgali vas Boljun i se pod Goru i k(o)dekse Boljune, ča im kašteli se kranjaše da su ih zlo nahišili rečeni Bolju[n]. [BrBer ₁ , 177r]	1612. Mlečani, pokazavši se najprije u dobroj vjeri, kriomice spališe čitav Boljun i sve pod Gorom [Učkom] kao i boljunske knjige po kojima se čuvaju kašteli (...).
1615. meseca novembra dan dr(u)gi da je učinil taštament pokojni župan Mihel Markučić i je pustil crekvi Bermi stolni da se ima davat od njega redi dokle ih teče dva duplera za dva dukata sako leto. Pre Gašpar Hrastić, plovian Bermi, zapisa pravo i čisto kako apari rečenem taštamenti. [Mber ₁ , 246v]	2. studenoga 1615., pokojni župan Mihel Markučić zabilježio je u oporuci da njegovi nasljednici, dok ih bude, moraju svake godine davati župnoj crkvi u Bermu dvije oltarne svijeće u vrijednosti od 2 dukata. Oporuku je vjerno zapisao beramski župnik vlč. Gašpar Hrastić.

⁸⁰ Gušići su beramsko prezime koje se navodi u urbarijalnim popisima beramskoga stanovništva (Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 411). Na beramsku se fresku potpisao Martin Gušić 1552. godine (Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 93). Crkva Sv. Marije je ona na Škrilinama.

Neka zapazanja

Prvo pitanje koje si u vezi s promatranom građom možemo postaviti jest zašto su pojedinci kao molitelji odnosno čitatelji ostavljali vlastite zapise u liturgijskim knjigama koje su bile vrijedna imovina glagoljaške zajednice i u lokalnoj su se sredini, osobito ako su bile na oltaru, tretirale kao mjesne svetinje? Odgovor zacijelo stoji u zapisivačevoj želji da, unatoč mogućim posljedicama, ostavi trag o sebi ili o nekom događaju kojemu je svjedočio.⁸¹ Sve naknadno napisane bilješke nastale su svjesno, najčešće su ostavljene bez reda i slijeda i u vremenu koje je po nečem bilo važno da se zabilježi, bilo da je posrijedi događaj od osobne važnosti (npr. svladavanje pisma) ili važnosti za zajednicu (npr. dobročiniteljeva smrt). Vrlo su poticajni bili i vanjski čimbenici poput doba velike opasnosti i pogibelji (npr. krvavi okršaji s Mlecima, kužne epidemije, klimatske anomalije, podbačaj ljetine ili godine gladi). Takve su marginalije uvijek bile na materinskom jeziku, kojim se emotivan stav najprirodnije mogao izraziti.

U beramskim su liturgijskim knjigama zabilježena neprijateljstva između Habsburgovaca i Mlečana. Intenzivno se zapisivalo tijekom mletačkoga rata protiv Cambraiske lige (1508. – 1510.), kad su se vodile žestoke borbe za opstanak Pazinskoga kneštva pod habsburškom vlašću i kad je ratni vihor prohujao Bermom:

1508. tada tečaše da Benetci zauzeše Istru ča biše kraljevoga i opet kralj Maksimijan na leto vze ča beše njegovo i jošće veće k tomu i v to vreme vsa gospoda krstijanska behu neprijatelj Benečanom (BrBer_{2/11}, 173v); Let Hrstovih 1508. da Sveti Marko vze Pazin i vse ča poda nj sliši (BrBer_{2/1}, 265r); Let Hrstovih 1500 i tekući deveto da be storen poboj v Istre pod Bermom ot ljudi kralja Maksimijana i Svetoga Marka ot Benetak (BrBer₁, 177r); Let 1509. da beše glad v Istre zač kruha ne beše ni prosa ni ajde ne beše (BrBer₁, 180v); 1510. na dan svetih Petra i Pavla, to pisah ja pop Petar, stanuci v Berme, i to leto zgubih vse ča imeh i hiša mi pogore (BrBer₁, 175v).

Mlečani, u pučkom govoru *Benečani* (*Penečani*), brzim su akcijama zauzeli Trst i Rijeku, glavne habsburške gradove na Jadranu, a potom i tvrdo utvrđeni pazinski kaštel, spalivši slabije utvrđena mjesta poput Berma, naselja od šezdesetak ognjišta,⁸² u kojem se isticala starija četvrtasta branič-kula i nisko ziđe neadekvatno za tadašnji način ratovanja.⁸³ Taj se rat uz kužne epidemije, klimatske anomalije

⁸¹ Lijep je komentar o ovome dao recenzent, pa ga donosimo u cijelosti: „Upisivanje marginalija je bilo rasprostranjeno u raznim glagoljskim i latinskim misalima diljem Europe i Hrvatske već od ranog srednjeg vijeka. Osim narativnih izvora, marginalije su upisivane i u liturgijske (npr. Čedadski evanđelistar s imenima naših vladara 9. i 10. st.), ali i u notarskim registrima tijekom cijelog srednjeg vijeka. Jer, jednostavno je bilo toliko malo papira na kojem se moglo pisati da su se neke povijesne bilješke upisivale u vrijedne liturgijske i narativne izvore.”

⁸² Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 409.

⁸³ Krešimir Regan, Branko Nadilo, „Preostale utvrde u Pazinu i okolici. Istarski kašteli”, *Gradevinar* 64 (2012), br. 11: 971; Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 395.

je i opću glad smatra uzročnikom izraženije depopulacije istarskoga prostora u 16. stoljeću.⁸⁴ Ratna strategija i taktika zaraćenih strana svodila se na potpuno „istrebljenje, pokolj i uništenje” *drugoga* poticano „slijepim nagonom za pljačkom i osvetom”.⁸⁵ Destrukciji su sigurno pridonijele i ranije gladne godine. O tome je dvaput posvjedočeno u beramskim marginalijama: najprije *let Hrstovih 1504. da beše v Istre lep glad* (BrBer_{2/1}, 265r), a potom *let 1509. da beše glad v Istre zač kruha ne beše ni prosa ni ajde ne beše* (BrBer₁, 180v). To je 1510. godine iskusio pop Petar, stanovnik (BrBer_{2/1}, 265v), *kapelan v Berme* (BrBer_{2/11}, 173v) i *farman beramski* (BrBer₁, 167v), jer *zgubih vse ča imeh i hiša mi pogore* (BrBer₁, 175v), odnosno ostao je bez kuće i imovine. Barem je, za razliku od mnogih svojih sumješšana, ostao na životu. Možda su neki koji su tada stradali u Bermu upisani u datume liturgijskoga kalendara *Prvoga beramskog misala* i *brevijara* jer se zapisi paleografski datiraju u prva desetljeća vrlo nasilnoga 16. stoljeća:

God Jedrliću (MBe₁, 136v); God pre Ivanu Žustoviću ki je pustil hišu redovnikom pozemaljnu v Berme (BrBer₁, 175r); God pre Jurja Žnjidarića (MBe₁, 135r); Godišće Domiću Sudariću i njega ženi i njega hćeri ki su ostavili hišu redovnikom (MBe₁, 134v); God Petra Flikovića (MBe₁, 135r); God pre Mavra Brat[i]nića (MBe₁, 135v); God pre Martina plovana (MBe₁, 137r); Godišće gospodinu Baldasaru budući plovanu ove svete crekve (MBe₁, 136v); Godišće pre Baldetu (BrBer₁, 173v).

Ta pak vrlo dvojbena pretpostavka posve je nevažna u odnosu na činjenicu da su svi ti ljudi, popi glagoljaši i crkveni dobročinitelji, upisani u trajno sjećanje lokalne zajednice koja ih se jednom godišnje prisjećala na datume njihove smrti. Među crkvenim dobročiniteljima bio je pop Ivan Žustović, koji je 1498. dao uvezati *Drugi beramski brevijar* (BrBer_{2/11}, 173v), a beramskim je glagoljašima ostavio svoju kuću na trajno uživanje (BrBer₁, 175r). Dobročinitelj je bio pop Juri *ki oltar stvori i senožet mu pusti za oficij* (BrBer₁, 171r). U vrijeme njegova župnikovanja radionica Vincenta iz Kastva dovršila je freskoslikarsku kompoziciju u crkvi Sv. Marije na Škrilinama. Bio je i učiteljem spomenutoga popa Petra, koji je to istaknuo bilješkom nakon što je svladao vještinu pisanja: *to pisa Peri žakan kada se nahojaše pisat poli gospodina pre Jurja* (BrBer_{2/1}, 265v). Već je rečeno da je pop Juri u *Prvom beramskom misalu* ostavio zapis o *pravdi* u Bermu kakav se rijetko viđao u oltarnim knjigama (MBe₁, 138r):⁸⁶

Va ime H(r̄sto)vo. Let̄ G(ospo)dnjih̄ 1000 i 400 i 70 i 5. To zapisa prav̄ di beramske ke gredu gos̄podi, pop̄ Juri, namestnik̄ v̄ Berme, po zapovedi komu-

⁸⁴ Miroslav Bertoša, *Istra: Doba Venecije (XVI.-XVII. stoljeće)* (Pula: Zavičajna zaklada „Žakan Juri”, 21995), 49-50.

⁸⁵ Miroslav Bertoša, *Doba nasilja, doba straha. Vojnici-pljačkaši, seljaci-razbojnici i doseljenici-nasilnici u Istri XVII. i XVIII. stoljeća* (Zagreb: Durieux, 2011), 21.

⁸⁶ Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 379.

na i v to vreme budućega župana Mar'tina Petrčinića i njega podžupa Velen'ta Lombardića. Prvi ča gre ob' Jurjevi 5 marakb ino za pismo 4 sol'di. Pakb o šat' Mihele 7 marakb ino za piš'mo 4 soldi. Pakb vin'skih marakb 7 ino 40 so(ldi) ino 8 soldi ino za pismo 4 soldi. Pak' ov'čehb 30 lib(a)r_b manje 12 so(ldi) ino za pismo 4 so(ldi) ino 11 živehb ovac_b. Ino ob' Jelenine vsaka koza da 1 sir_b, od tih_b gre županu 1 sir. Pak_b gre p'šenice 20 sp(u)di, ov'sa 20 ino 2 spuda. Ob Jurjevi gre 3 janjci, o Božići 12 kokoši, o Pusta 12 kokoši. Ki zvan_bni kmeti imaju blago v_bnutri ležeća blaga, da vkup_b š njimi marke plaćaju po blagi kako ki ima blago, ki već ta već, ki manje, ta manje plaća.

Prema tom zapisu, učinjenu godinu dana nakon dovršetka freskoslikarske kompozicije na Škrilinama, beramska je seoska općina (*kòmun*) – upravna jedinica ruralne zajednice na istočnojadranskom prostoru ustrojena od župana, *podžupa*, sudaca, kućnih starješina i župnika – obavljala podavanja *gospodi* na spomendanе sv. Jurja (23. travnja), sv. Jelene Križarice (22. svibnja) i sv. Mihovila (29. rujna) te na Božić (25. prosinca) i Pust (pokladni utorak). Na Jurjevo je bila obvezna dati 3 janjca i 5 maraka te još tijekom godine 11 živih ovaca. Stoka se davala *gospodi* ovisno o broju grla po ognjištu. Na Križaricu je svaka kuća koja je držala koze davala po jedan sir, od kojih je jedan išao županu. Seoska općina imala je podavanje od 20 spuda pšenice i 22 spuda zobi nakon žetve. O Mihovilovu se davalo 7 maraka, a za vinarinu dodatnih 7 maraka i 40 solda. Dvapat godišnje, na Božić i za Pust, davalo se po 12 kokoši. Svako se podavanje bilježilo uz javnobilježničku taksu od 4 solda.

Navodi obilja javljaju se u zadnjem kvartalu 15. i drugom kvartalu 16. stoljeća. Tako je anonimna ruka u *Prvom beramskom brevijaru* zabilježila sljedeće: *Let Hr'stovih 1494. meseca avgusta prvi dan da to leto be v Istri obilja pšenice i vina zadovoljno* (BrBer₁, 180v), dodavši da tada *behu ljudi zdravi i pride glas' ot' kralja rim'skoga kako ima pojť vsaki 10-ti kmet' na Turke tako i popi kako koga takne po beneficiji* (BrBer₁, 180v). Tom se bilješkom dopunjuje hrvatska politička povijest. Hrvatski sabor, okupljen u Bihaću sedam mjeseci nakon krbavske katastrofe, uputio je dramatične pozive *Papi* i *Caru*, najvišim i najmoćnijim autoritetima kršćanskoga Zapada, da se hrvatskim krajevima pred turskom opasnošću, prijetećom kršćanskoj Europi, pritekne u pomoć.⁸⁷ Hrvatskomu plemstvu i od pape Aleksandra VI. i od cara Maksimilijana I. upućena su tada lijepa obećanja. Beramska pak bilješka pokazuje da je istarskom stanovništvu pod habsburškom vlašću bio upućen poziv na vojnu mobilizaciju te da je svaki deseti podložnik, koji je bio uživatelj beneficija, bio vojni obveznik.⁸⁸ Iako nije došlo do protutur-

⁸⁷ Ferdo Šišić, „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)”, *Starine JAZU* 38 (1937): br. 178 i 179: 76-78, 78-81; Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća* (Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995), 49-50.

⁸⁸ Recenzent je na ovo tumačenje dao drukčije mišljenje, prema kojem bi se ovaj poziv na vojnu mobilizaciju odnosio na svećenstvo, koje je bilo najčešći uživatelj beneficija. Da su svećenici također

ske vojne zbog slabe zainteresiranosti europskih vladara, za hrvatske je prilike beramska marginalija važna i kao svjedočanstvo povoljnih klimatskih, gospodarskih, demografskih i zdravstvenih okolnosti u Istri. Dobro je zdravlje uvijek polazilo od uroda u polju i hrane na stolu.⁸⁹

Istra je u ranonovovjekovnim vrelima „često opisana kao nesigurna zemlja u kojoj vladaju nasilje, krađe, otmice ljudi i imovine”.⁹⁰ Taj najveći poluotok istočne obale Jadrana obilježen je složenim i razvedenim svjetovnim i crkvenim granicama, jurisdikcijama i mentalitetima podijeljenim između dviju suprotstavljenih sila, kopnene *Monarhije* srednjoeuropske i morske *Republike* mediteranske prepoznatljivosti.⁹¹ Istra je bila njihova obodnica, a samim time i česta bojišnica.⁹² Mirnija vremena donosila su joj materijalni i duhovni prosperitet, a nemirnija ratove, rušenja, gladi, bolesti i umiranja. Istarski je svijet bio „upućen na osebuje, katkada paradoksalne, oblike suradnje i komuniciranja: na ‘sukobljeno zajedništvo’ i ‘sukobljeni suživot’”.⁹³ Pouzdanje tadašnjih ljudi najčešće je bilo okrenuto k onostranom. O tome npr. svjedoče zazivi utemeljeni na citatima iz liturgijskih tekstova u zapisima upućeni upravo početkom 16. stoljeća:

Spasi Devo tvojih vernih | izbavi nas tuge neizmerni | spomeni se majko mila (BrBer₁, 180r); Da počijet gnjev' tvoj Gospodi | i budi blagodetan o zlobe | plka tvojego jakože klel se | jesi soboju sveti Bože, sveti krepki sveti besemrtni pomiluj! | Vsemogi milos'rdi Bože, | prizri milostiv' na pl'k imeni tvojemu, | podaj i da ne obrećet' nas jarost | žestosrdnaja, pomilovanija | tvojego desnica da shranit' nas! (BrBer₁, 180r).

Nakon mletačkoga rata protiv Cambraiske lige i njegova nastavka protiv Svete lige (1510. – 1514.) uslijedilo je mirnije razdoblje, o čemu svjedoči i narav samih marginalija. Najčešće su se javljali žakni na školovanju u Bermu, najviše sa svjedočanstvom o svojoj pismenosti i trenutačnom statusu:

1523. meseca dektebra na vigiliju rojstva Hr'stova sije pisah ja žakan Teodor Križanić, rodom z Barbana, stojeći v Berme van /.../ druže kako semo vnide, ne

ratovali svjedoči primjer Antonija Zare, koji nam je podastro u argumentu, a obrađen je u članku M. Bertoše „Veliki biskup u maloj dijecezi” (u: *Antonio Zara: razudba umnosti i znanosti četirima odsječcima obuhvaćena*, ur. Elvis Orbanic (Žminj [etc.]: Santinini [etc.], 2016), 32-33, 35). Zahvaljujemo mu na pohvalama i primjedbama koje su doista poboljšale kvalitetu ovoga članka.

⁸⁹ Miroslav Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli* (Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2002), 97-99.

⁹⁰ Bertoša, *Istra: Doba Venecije*, 40.

⁹¹ Botica, Galović, Orbanic, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 394.

⁹² Ivan Jurković, „Hrvatski identitet plemstva austrijskog dijela Istre krajem XV. i tijekom XVI. stoljeća”, u: *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*, ur. Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić i Robert Blagonić (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2006), 59.

⁹³ Bertoša, *Izazovi povijesnog zanata*, 24.

imeje odenija bračnago.⁹⁴ Bog s nami. Amen (BrBer_{2/11}, 176r); To pisa Martin. Va ime Hr'stovo. Amen. 1531. miseca decembra (BrBer₁, 180v); To pisa žakan' Mikula Križanić (BrBer_{2/11}, 173v); Ivan Brnković (BrBer_{2/11}, 265v); 1536. to pisa žakan Vicenco Brnković, stanući v Bermi i učeći se u gospodina Mihovila Markučića, plovana beramskega (BrBer₁, 180v); 1540. na dan svetoga Josipa. Sije pisah ja Guštin Melešić rodom /.../ (BrBer_{2/11}, 265v); Sije pisah ja Guštin, žakan gospodina pre Levca Križanića, kanonika žminjskoga, amen (BrBer_{2/11}, 265v); Va ime Hr'stovo. Amen. Let Gospodnjih 1553. meseca avgusta dan 1. tada to ja zapisah Mikula Kolarić i ućah se poli gospodina Mihovila Markučića, plovana beramskega, ne budući ja jošće v nijednom redu i to leto beše v Istre obilji pšenice i vina (BrBer₁, 180v).

U tom razdoblju ponovno *beše v Istre obilji pšenice i vina*, kako je sredinom 16. stoljeća posvjedočio *žakan Mikula Kolarić*, koji *ućah se poli gospodina Mihovila Markučića, plovana beramskoga* (BrBer₁, 180v). U isti se brevijar potpisao još jednom kad je bio *plovan v Berme* (BrBer₁, 180v). Pop Mihovil Markučić bio je učitelj barem trojici zapaženih popa glagoljaša: Levcu Križaniću (1533.), Vicencu Brnkoviću (1536.) i Mikuli Kolariću (1553.).⁹⁵ Dugogodišnji je beramski župnik. Prvi se put javio 1523. godine potpisom na fresku (*žakan Mihel Markučić*),⁹⁶ a iz kalendara misalskoga teksta (Mber₁, 136v) doznaje se da je umro 5. rujna 1555. (*prestavi se pop Mihel Markučić, plovan beramski*). Oslovljavalo ga se na dva načina: učenici su ga zvali Mihovil (*gospodin plovan Mihovil*), a on se osobno predstavljao kao Mihel (*pop Mihel*). Važnu je ulogu igrao prilikom ovjere kršanskoga primjerka *Istarskoga razvoda*. Taj je javnopravni akt prepisao *pop Levac Križanić, kanonik žminjski i tinjanski*, ovjerivši ga 2. kolovoza 1546. *pred gospodinom Mihovilom Markučićem, plovanom beramskim i pred gospodinom pre Jurem Glavanićem, tada kapelanom v Bermi*.⁹⁷ Ovjera je učinjena u Žminju nakon što su Levac Križanić i *pre Vicenco Brnković, plovan tinjanski*, obojica *očiti nodari*, pred rečenim svjedocima pročitali uglas taj novi i stariji ovjereni prijepis kako bi potvrdili da je vjerno načinjen novi prijepis.⁹⁸ Iz rečenoga se nameću dvije pove-

⁹⁴ Ovaj je zapis zanimljiv jer interpolira biblijski citat iz Matejeva evanđelja (Mt 22,11) i time upućuje na zapisivačevo dobro poznavanje crkvenoslavenskih tekstova. Slično tomu, biblijski se citati pojavljuju i u beramskoj crkvi Sv. Marije na Škrilinama (usp. Johannes Reinhart, „Biblijski citati na hrvatskoglagoljskim natpisima”, u: „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić”. *Radovi Međunarodnog znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića* (1920. – 1999.), ur. Tomislav Galović (Zagreb; Rijeka; Malinska: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti; Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta; Staroslavenski institut; Sveučilišna knjižnica; Malinska: Općina Malinska-Dubašnica, 2011), 445-456). Ovaj je citat tim zanimljiviji jer se ne podudara potpuno s istim mjestom u beramskim glagoljskim rukopisima, što upućuje na druge glagoljske kodekse s kojima su beramski žakni bili u dodiru.

⁹⁵ BrBer₁, 180v; Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 94.

⁹⁶ Fučić, *Glagoljski natpisi*, 94 (grafit 117).

⁹⁷ Hrvatska – Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, *Istarski razvod*, f. 34r.

⁹⁸ U članku (Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 398) pogrešno je protumačena uloga tinjanskoga župnika popa Vicenca Brnkovića, koji je imao ovlast javnobilježničkoga

znice između *Istarskoga razvoda* i Berma: 1) prijepis, kolacioniranje i ovjeravanje kršanskoga primjerka *Istarskoga razvoda* učinjeno je u Žminju od popa glagoljaša i javnih bilježnika školovanih u Bermu (Levac Križanić, Vicenco Brnković); 2) svjedoci same ovjere bili su župnik i kapelan iz Berma (Mihovil Markučić, Juri Glavanić). Zaključno, u Bermu se školovao glagoljaški kler ne samo za svećeničku nego i za javnobilježničku službu. Isto je tako bilo i u drugim mjestima u kojima su postojali seoski kaptoli sa školama koje su mogle pružiti bilježničku naobrazbu s posebnim obzirom na rimsko i kanonsko pravo (npr. Vrbinj i Dobrinj na Krku).⁹⁹

Već je rečeno da je učiteljem bio i sam Levac Križanić. Uz njega se 1540. godine, kad je crkvenom čašću bio samo kanonik žminjski, obrazovao žakan Guštin Melešić. Marginalije o tome nalaze se u temporalu *Drugoga beramskog brevijara*, koji je Levcu služio kao obrazovni priručnik: *1540. na dan svetoga Josipa. Sije pisah ja Guštin Melešić rodom /.../ svete* (BrBer_{2/11}, 265v); *Sije pisah ja Guštin, žakan gospodina pre Levca Križanića, kanonika žminjskoga, amen* (BrBer_{2/11}, 265v). Uz Levca, u beramskim su liturgijskim knjigama još trojica Križanića ostavila svoj zapis ili potpis – Teodor (Tudar), Mikula i Ivan.

1523. meseca dekembra na vigiliju rojstva Hrstova sije pisah ja žakan Teodor Križanić, rodom z Barbana, stojeći v Berme van /.../ družu kako semo vnide, ne imeje odenija bračnago. Bog s nami. Amen (BrBer_{2/111}, 276r); To pisa žakan Mikula Križanić (BrBer_{2/11}, 173v); Hoc scripsit presbiter Teodorus Crisanich, cannonico Antignane et vice-plebanus Zumignij, Deus adiuvat me (BrBer_{2/111}, 175v); 1540. miseca avgusta dan 4. Sije pisa pop Levac Križanić, kanonik žminjski, ki se smeri ta se vzvisi, ki se vzvisi ta se smeri, Gospodin Bog nam pomagaj i blažena Deva Marija i vsi sveti i svetice, amen (BrBer_{2/11}, 265r); Va ime Božje. Amen. Let Gospodnjih 1566. meseca avgusta na dan 25. kada to zapisah ja Ivan Križanić (BrBer₁, 182v); 1567. meseca marča na dan 22. kada to zapisah ja Ivan Križanić budući u redu prvom /.../ amen /.../ (BrBer₁, 182v); Sije pisa žakan Ivan (BrBer_{2/11}, 265v).

Križanići su rodom iz Barbana, glagoljaške župe Pulske biskupije koja je s primirjem 1516. godine dospjela pod Mletačku Republiku.¹⁰⁰ Svi su nakon školovanja u Bermu ostajali privezani za crkvene i svjetovne službe pod habsburškom vlašću. Teško je odgonetnuti krije li se u napuštanju zavičaja, mjesne Crkve i same države znak otpora prema novoj vlasti jer su Barbanci u ratu Cambraiske i Svete lige protiv Mletačke Republike dugo odolijevali Mlecima. Znakovito je da

djelovanja, prilikom ovjere kršanskoga primjerka *Istarskoga razvoda*. Stoga ju ovom prilikom popravljamo. Zanimljivo je da je pop Vicenco Brnković 1556. uparao svoj potpis na fresku župne crkve sv. Jurja u Lovranu (Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 251, 239).

⁹⁹ Zahvaljujemo recenzentu na ovoj dopuni.

¹⁰⁰ Slaven Bertoša, „Iz crkvene prošlosti Barbana (16.-19. stoljeće)”, *Croatica Christiana periodica* 28 (2004), br. 53: 60.

su *Tudar* i *Levac Križanić*, dok su se školovali u Bermu, ostavili svoj trag u crkvi Sv. Marije na Škrilinama na fresci koja prikazuje *Bijeg u Egipat*.¹⁰¹ Nijedan Križanić nakon školovanja u Bermu i ređenja nije se vratio kući u Barban, nego su kao kanonici zbornih crkava i prepoziti pazinske Crkve zauzimali ugledne časti i službe u Porečkoj biskupiji. Jedan od Križanića, o kojem nemamo više podataka, a i Fučić njegovo ime donosi s upitnikom, žakan Marko, čak je 1523. bio na habsburškom dvoru (1523. *miseca utebra kada pridoh ja žakan Marko(?) Križanić z dvora principova ... Bog s nami amen*).¹⁰²

Nema sumnje da bi netko od tih Križanića, da se vratio kući, postao kanonikom zborne crkve u rodnome mjestu.¹⁰³ Zavičajna čežnja osjeća se u njihovim potpisima na fresku *Bijeg u Egipat*. Možda se to osjeća i u riječima mladoga Teodora Križanića kada, provevši Badnju večer 1523. uz brevijar, zapisuje *druže kako semo vnide, ne imeje odenija bračnago* (BrBer_{2/II}, 176r). U svećeničkoj karijeri bio je tinjanski kanonik i žminjski vikar (BrBer_{2/II}, 175v). Pakosna je anonimna ruka uz beramske grafite iz njegovih mladenačkih dana dopisala *osal lotar* (magarac razbojnik) i *osal*.¹⁰⁴ Ista je ruka, povezujući na Herodovu liku u freskoslikarskoj kompoziciji *Pokolj nevine dječice*, ostavila pogrдне grafite: *Lotre, Irude nečisti, Vraže, Irude, nečistivi! Pošto bojiši se Gospoda Boga tvojego?* i *Lotre Irude nečisti, zač s tolik dece storil pogubit?*¹⁰⁵ Jedan od Križanića školovanih u Bermu nije postao pop glagoljaš. Bio je to Mikula, koji je na beramsku fresku 20. lipnja 1535. stavio potpis,¹⁰⁶ a u temporalu *Drugoga beramskog brevijara* uz potpis je dodao da je žakan (BrBer_{2/II}, 173v). Iako je odustao od svećeničkoga poziva, nije se vratio u Barban, već je nastavio živjeti u Bermu djelujući u seoskoj općini kao sudac. O tome da je sudac doznaje se iz grafita od nekoga tko doista nije podnosio Križaniće. Naime, lijevo od Herodove glave na spomenutoj freskoslikarskoj kompoziciji napisano je *sudac Mikula Križanić*.¹⁰⁷ Najmlađi od Križanića školovanih u Bermu bio je Ivan. Više se puta potpisao dok je bio žakan na beramsku freskoslikarsku kompoziciju *Disputa u hramu* i u prikaz sv. Mihovila.¹⁰⁸ Znamo da je bio žakan 1566. i 1567. jer se tada potpisivao u beramske glagoljske brevijare (BrBer₁, 182v; BrBer_{2/1}, 265v). Tih je godina *Levac* bio prepozit u Pazinu, pa je moguće da je Ivan

¹⁰¹ Botica, Galović, Orbanić, „Beram, župa Pazinskoga vikarijata”, 397.

¹⁰² Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 88.

¹⁰³ Usp. Josip Bratulić, *Istarski razvod: studija i tekst* (Pula: Čakavski sabor, 1978), 82; Bertoša, „Iz crkvene prošlosti Barbana”, 63–64. Među barbanskim kanonicima je npr. Jakov Križanić, barbanski župnik s kraja 15. i početka 16. stoljeća, iz čije je kuće bio *Levac Križanić*, jedan od najuglednijih popa glagoljaša s istarskoga prostora u 16. stoljeću.

¹⁰⁴ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 83, 94.

¹⁰⁵ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 95.

¹⁰⁶ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 50, 86.

¹⁰⁷ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 120, 95.

¹⁰⁸ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 38, 87–88, 92.

bio iz njegove rodne kuće. Bilo kako bilo, 1566. godine, kad je Ivan bio žakan u Bermu, Levac u Kontovelu nedaleko od Trsta ostavlja ovaj glagoljski grafit: *Levac Križanić, preošt Pazina, 1566.*¹⁰⁹

Beram nije bio ratnička, nego poljoprivredna sredina. Blagostanje, ali i održanje njegovih domaćinstava mjerilo se po urodu žita na posijanim oranicama, količini grožđa iz okružujućih vinograda, prispjelu povrću iz zasađenih vrtova, kvaliteti vina iz obiteljskih konoba te zdravlju domaćih životinja. Bile su to lančano povezane karike koje su omogućavale normalno odvijanje života. Prekidom samo jedne karike teško se spajao kraj s krajem. Velike nesreće i prirodne katastrofe dovodile su do uništenja toga lanca, pa bi vrlo brzo nastupila glad, pad imuniteta, smrtonosne bolesti i naposljetku opća propast.

Poljoprivredna proizvodnja i gospodarstvo u prošlosti su uvelike ovisili o klimatskoj stabilnosti na nekom prostoru. U ranom novovjekovlju gotovo 90% stanovništva živjelo je od obrađivanja zemlje.¹¹⁰ Stoga su na život tadašnjih ljudi presudno utjecale klimatske promjene. Već smo zapazili da je u Istri bio *lep* glad 1504. i 1509. godine (BrBer_{2/1}, 265r; BrBer₁, 180v). Prvi je uzrokovan nekom prirodnom elementarnom nepogodom, a drugi krvavim ratom. U oba je slučaja uzmanjkalo ljetine, pa je nastupila velika glad. Te pak bilješke potvrđuju činjenicu da je „početkom 16. stoljeća nastupilo trajno pogoršanje u obliku pretežno vlažnih ljeta i hladnih dugih zima”.¹¹¹ Osamdeset godina kasnije zabrinuta je anonimna ruka počela donositi nove podatke o klimatskim poremećajima, posljedično tomu i o gladi (doskora i o bolestima i ratu):

Tekući let 1581. Tada pade sneg⁷ na Učku maja meseca na 29. i tada biše v Istri velik glad (BrBer₁, 177r); Tekući let Gospodnjih 1586. da biše velika zima po vas marč i pomri živo blago od glada veće od polovice (BrBer₁, 177r); Tekući let Gospodnjih 1587. da bi velika zima od Sih svetih i po vas marč i pomreše žita kruto (BrBer₁, 177r); 1590., na dan svetoga Lovrenca, jest hitila magla pod Črnicu budući činila sveta misa v Svetom Lovrencu i ostaše mrtvi 4, a 10 izidu spravnih i nakazanih i pobi grad Tinjanu, Kringu, Muntrilj, Sveti Petar i B(a)rban tako kruto da ne ost nič (BrBer₁, 177r); 1592. da su posekli miši žita veće do pol (BrBer₁, 182v); 1593. da očito miši velik rastor od žit posekli do pol v njivah (BrBer₁, 177r).

¹⁰⁹ Fučić, *Glagoljski natpisi*, br. 216, 216.

¹¹⁰ Hrvoje Petrić, „Neke bilješke o ‘malom ledenom dobu’ (s malim osvrtom na Istru)”, *Zbornik javnih predavanja* (2013): 153.

¹¹¹ Krešimir Kužić, „Zabilježbe o ‘malom ledenom dobu’ i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima”, *Povijesni prilozi* 18 (1999), br. 18: 375.

Nakon 1565. klima je naglo postajala hladnijom.¹¹² Posljednja desetljeća 16. i prva desetljeća 17. stoljeća bila su među hladnijima u proteklom tisućljeću.¹¹³ Iako su tadašnji ljudi bili naviknuti na hladnoću jer su živjeli u razdoblju općega zahladnjenja sjeverne Zemljine polutke koje je nazvano „malo ledeno doba” (15. – 19. st.),¹¹⁴ teško su im padale *velike zime* kakve su npr. bile 1581., 1586. i 1587. u Istri. Duge zime i hladna ljeta, obilne kiše i snjegovi bez mnogo sunčanih dana ubrzano su uništavali vegetaciju, što je dovodilo do svekolika poremećaja hranidbenoga lanca u biosferi, ali i novoga ciklusa nesreća u ljudi (prehrambena kriza, sve veća bijeda, pad imuniteta, neuobičajene bolesti, kulminacija smrtnosti). Tijekom 1586. pop Vicenc Frljanić iz obližnjega Boljuna bilježi da *beše tuča velika, ležase kako sneg*, a potom i da *beše skodan vetar i metaše grmlje mnogo i zidi i hiše i štali i stabli van iz zemlje izrivase*, a na Jurjevo sljedeće godine da *cvatehu preskvi i črešnji i broskvi bazg malo kazaše cimi, a vinogradi ne znadihu ki je zelen ali suh, ležase mraz kako v Božiče*.¹¹⁵ Zbog *velike zime*, nepodnošljive hladnoće i zameta snijega u neprekidnom trajanju od početka studenoga do kraja ožujka *pommeše žita kruto i pomri živo blago od glada* (BrBer₁, 177r). Zbog velike hladnoće i nedostatka hrane stradavali su i mnogi grabežljivci. Životinje poput lisica, mačaka, ptica grabljivica i zmija reguliraju populaciju mišolikih glodavaca, malih životinja visoke plodnosti i silne proždrljivosti, koje moraju trošiti veliku količinu energije za održavanje tjelesne temperature na potrebnoj razini, pa klimatski poremećaji pripomažu njihovu širenju.¹¹⁶ Miševi su označeni kao velike štetočine u ljudskoj povijesti jer u kratkom vremenu mogu uništiti usjev do neprepoznatljivosti. Dvije su godine zaredom, 1592. i 1593., *posekli žita do pol* na njivama u Istri (BrBer₁, 177r, 182v).

Olujno nevrijeme s katastrofalnim posljedicama također može biti znak klimatskih promjena. Tako je Črnicu, mjesto nedaleko od Buzeta, 10. kolovoza 1590. zadesila tragedija izazvana prirodnom elementarnom nepogodom (BrBer₁, 177r). Dan je trebao proći u svečarskom duhu budući da se obilježavao blagdan sv. Lovre jer se u mjestu na groblju nalazi crkva posvećena tomu svetcu. No, olujno nevrijeme, koje je u beramskoj marginaliji označeno kao *magla*, sručilo se tolikom silinom na Črnicu da je poginulo četvero, a ranjeno desetero mještana. Istoga je dana tuča pogodila mjesta zapadno i južno od Pazina *tako kruto da ne ost nič* (BrBer₁, 177r). Redom su stradale povrtne kulture, voćnjaci i vinogradi u Muntrilju, Tinjanu, Kringi, Svetom Petru i Barbanu.

¹¹² Bertoša, *Istra: Doba Venecije*, 55.

¹¹³ Marta Jurković, „Odjeci malog ledenog doba u ranonovovjekovnoj Istri: primjer Boljuna”, *Ekonomska i ekohistorija* 14 (2018): 199.

¹¹⁴ Petrić, „Neke bilješke o ‘malom ledenom dobu’”, 150.

¹¹⁵ Dražen Vlahov, *Boljunska kronika* (Poreč: Errata corrige, 2006), 51-52.

¹¹⁶ Harry P. Andreassen and al., „Population cycles and outbreaks of small rodents: ten essential questions we still need to solve”, *Oecologia* 195 (2021), br. 3: 612-615.

Nestašica hrane izazvana klimatskim promjenama i drugim pošastima može biti uzrokom izbijanja ili pojačavanja ratnih sukoba. Hrvatski je prostor tijekom druge polovine 16. stoljeća bio stalnim poprištem sukoba relativno nižega intenziteta, tzv. malih ratova, između *hrvatskih* branitelja i *turskih* osvajača jer je Osmansko Carstvo bilo ustrojeno tako da je ovisilo o stalnim osvajanjima. Ti su se sukobi s ustaljenom taktikom brzih provala i manjih napada s ciljem što veće destrukcije u prostoru, taktikom koja je uvelike odgovarala vojnoj doktrini ondašnjega doba,¹¹⁷ intenzivirali prema kraju 16. stoljeća, u doba zabilježenoga zahladnjenja na Zemlji, osobito u ozemlju koje zatvaraju Una, Kupa i Sava.

Godine 1591. „rat u velikom stilu s prepoznatljivim stratejskim ciljevima” pokrenuo je Hasan-paša Predojević, eksponent Visoke porte i čelni čovjek Bosanskoga pašaluka, koji se nakon što su Osmanlije okončali bliskoistočni rat s Perzijancima ozbiljno posvetio planu proboja obrambene linije Hrvatskoga Kraljevstva na Kupu da bi se mogla pokrenuti daljnja osvajanja na srednjoeuropskom prostoru.¹¹⁸ Nakon uvida u okupirani teritorij današnje Banovine krenulo se u izgradnju nove tvrđave Yeni Hisar (Novi Grad) na strateški dobru položaju kraj ušća Petrinjčice u Kupu (1592.), a doskora i mosta preko same Kupe (1592.).¹¹⁹ Sljedeće u planu bilo je zauzeti tvrdo učvršćen i strateški važan kaštel Sisak, koji bi postao novim ishodištem u daljnjem osvajanju do Zagreba.¹²⁰ No, teški poraz osmanske vojske kod Siska 22. lipnja 1593. isprovocirao je sukob širih razmjera, poznatiji kao Dugi turski ili Trinaestogodišnji rat (1593. – 1606.), između Osmanskoga Carstva i Habsburške Monarhije, kojoj su se u većoj ili manjoj mjeri pridružili i neki kršćanski vladari. Možda su i klimatske promjene, uz različite religije i civilizacijske okvire koji su stalno podupirali ranonovovjekovne ratove, potaknule barem jednim dijelom njegovo izbijanje. Naime, ratne su se operacije odvijale u širokom luku od hrvatskih do moldavskih krajeva, a istodobno je u mnogim dijelovima Europe harala opća glad kao izravna posljedica uzastopno niskih prinosa poljoprivrednih kultura zbog klimatskoga zahladnjenja i čestih elementarnih katastrofa.¹²¹ Svakako je glad dovoljno poticajna pojava da se u većim i širim razmjerima krene u rat.

¹¹⁷ Filip Hren, „Od Siska do Tridesetogodišnjeg rata – ‘Mali rat’ u Europi”, u: *Sisačka bitka 1593.-2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine*, ur. Hrvoje Kekez, Stipica Grgić i Valentina Janković (Sisak: Sisačka biskupija, 2019), 61-62.

¹¹⁸ Krešimir Kužić, „Komparativna analiza bitke kod Siska 1593. sa značajnijim bitkama na europskom tlu s kraja 16. stoljeća”, u: *Sisačka bitka 1593.-2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine*, ur. Hrvoje Kekez, Stipica Grgić i Valentina Janković (Sisak: Sisačka biskupija, 2019), 27.

¹¹⁹ Ivica Golec, *Povijest grada Petrinje 1240. – 1592. – 2014.* (Petrinja: Matica hrvatska, Ogranak u Petrinji; Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja”, Zmajski stol u Sisku, 2014), 47-48.

¹²⁰ Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva*, 303-323.

¹²¹ Usp. Jurković, „Odjeci malog ledenog doba”, 201-205.

Do Berma su itekako dopirala ratna zbivanja preko Učke, pa su o borbama protiv Turaka zabilježene ove vijesti:

1596. meseca juna dan 15. da sije pisah ja <Gašpar Hrastić> da beše velika vojska krstijanska i behu pod Petrinju i beše pešac miljari 40 i 8, a konjikov miljari 39. Bog s nami. Amen (BrBer_{2/11}, 173v); 1596. miseca juleja dan 6. kada to zapisah ja pre Martin Milohanić, plovian Berme, va to vreme i to leto vazeše Senjani Klis, isbiše vrage naše i opet vazeše Klis. Pogubi ih Bog i Deva Marija! (MBer₁, 247r).

Prvu bilješku o tome da se pod Petrinjom nalazi *velika vojska krstijanska* od čak 48.000 pješaka i 39.000 konjanika ostavio je Gašpar Hrastić, žakan koji se školovao kod beramskoga župnika Martina Milohanića, na samom kraju *Drugoga beramskog brevijara*. Već je rečeno da je Petrinja, osmanoturski Yeni Hisar (Novi Grad), sagrađena na pogodnu mjestu za osvajanje prekokupskoga teritorija i njegovih obrambenih utvrda te za pljačkaške pohode po teritoriju između Siska, Jastrebarskoga i Zagreba.¹²² Više je puta između proljeća 1592. i jeseni 1595. padala i vraćala se u osmanske ruke. Najveća koncentracija naoružanoga ljudstva oko Petrinje bila je u ljeto 1594., kad se u kršćanskom taboru s druge strane Kupe našlo oko 17.000 vojnika, pa su malobrojni osmanski branitelji napustili i zapalili tvrđavu, koja je tako nakratko pala bez borbe.¹²³ Puno vojnika nije bilo ni u rujnu 1595., kad je *vojska krstijanska* konačno osvojila Petrinju, ali je vijest o njezinu zauzeću odjeknula diljem Habsburške Monarhije.¹²⁴ Držimo da je beramski žakan čuo za tu vijest tek 15. lipnja 1596. *Velika vojska krstijanska* od 48.000 pješaka i 39.000 konjanika mogla bi pak odgovarati približnu broju vojnika kojima je u tom času raspolagao habsburški vladar.¹²⁵ Dugi rat za očuvanje granice na Kupi i ozemlja između Drave i Save gotovo je potpuno iscrpio materijalne i ljudske resurse.¹²⁶ Ništa bolje stanje nije bilo ni s osmanske strane, koju su provale i pustošenja uvelike oslabili. Stoga je broj vojnika u onodobnim bitkama bio mnogo manji negoli su ovi iz beramske marginalije.¹²⁷

Kršćansko stanovništvo sa same granice s Osmanskim Carstvom živjelo je u vjerskom uvjerenju da su branitelji kršćanstva od nadirućih „nevjernika”. Čak su habsburški dužnosnici nazivali svoje graničare braniteljima *Države Božje*, osobito u vremenima nedostatnih materijalnih sredstava i ljudskih kapaciteta za obranu.¹²⁸ Na sličan su način hrabрили senjske uskoke laskajući im da su „pred-

¹²² Golec, *Povijest grada Petrinje*, 48.

¹²³ Usp. Golec, *Povijest grada Petrinje*, 54-55.

¹²⁴ Usp. Golec, *Povijest grada Petrinje*, 56-57.

¹²⁵ Usp. Peter Wilson, *Heart of Europe: A History of the Holy Roman Empire* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016), 456.

¹²⁶ Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva*, 330-331.

¹²⁷ Usp. Kužić, „Komparativna analiza bitke kod Siska”, 36-46.

¹²⁸ Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću* (Zagreb: Barbat, 1997), 156.

straža kršćanstva”, čak i u vremenima kad je realpolitika ograničavala uskočko djelovanje. Hrvatsko svećenstvo i Sveta Stolica također su ih smatrali „predziđem kršćanstva”, a sami uskoci čvrsto su vjerovali da protiv Osmanlija vode „sveti rat”.¹²⁹ Upravo je svećenstvo 1596. potaknulo Split i okolice da pruži uskocima podršku prilikom pokušaja zauzimanja Klisa.¹³⁰

Dugo je Klis slovio tijekom povijesti kao „neosvojiva tvrđava i ključ središnje Dalmacije”.¹³¹ Osmanlije su ga kao krajnje istureni i zaboravljeni grad Hrvatskoga Kraljevstva zauzeli tek 12. ožujka 1537.¹³² Iz teško osvojive tvrđave, koja je postala sjedištem sandžaka, kontroliralo se sav kopneni srednjodalmatinski prostor, a osmanske su se čete često spuštale s kliške tvrđave do samoga Splita, ostavljajući iza sebe pustoš i palež. Istodobno su propadali pokušaji mletačke vojske i domaćega stanovništva da tvrđavu onesposobe ili oslobode. „Mjesto obrane kršćanske Dalmacije”, dramatično se o tome izražava historik u svojoj studiji o Petru Kružiću, „postade sada Klis za jedan vijek i pol najveće strašilo kršćanima čitave Dalmacije.”¹³³ No, na Cvjetnicu 1596. malobrojni senjski uskoci i habsburški pristaše iz Splita, potpomognuti četom iz Poljica i Kaštela, izveli su pothvat bez presedana oslobodivši Klis u potpunoj tajnosti od mletačke uprave. Malobrojni su osloboditelji čak 53 dana odolijevali navalima od 10.000 osmanskih vojnika na tvrđavu.¹³⁴

Vijest o ponovnom oslobođenju i padu Klisa pod Osmanlije stigla je dakako i u Beram. Beramski ju je župnik smatrao toliko važnom da ju je zabilježio u najdragocjenijoj liturgijskoj knjizi svoje zajednice, *Prvom beramskom misalu*, nazvavši Turke *vragima*, što je crkvenoslavenska i starohrvatska riječ za *neprijatelja*. Dakle, pop Martin Milohanić 36 dana nakon pada Klisa piše o tome sljedeće:

1596. miseca juleja dan 6. kada to zapisah ja pre Martin Milohanić, plovani Berame, va to vreme i to leto vazeše Senjani Klis, isbiše vrage naše i opet vazeše Klis. Pogubi ih Bog i Deva Marija! (MBer₁, 247r).

Uskoci su krajem 16. stoljeća pravili velike neredne u mletačkoj Istri.¹³⁵ Njihovi prepadi na trgovačke brodove i obalne gradove bili su rezultat očajnoga stanja u Senju, neriješena statusa u habsburškoj vojsci, vojnih gubitaka s nadmoćnijim Osmanlijama i potpune mletačke blokade na moru. Cijenu su počeli plaćati „oni

¹²⁹ Bracewell, *Senjski uskoci*, 156, 161.

¹³⁰ Bracewell, *Senjski uskoci*, 156.

¹³¹ Stjepan Krasić, *Kandijski rat i oslobođenje Klisa od Turaka godine 1648*. (Klis: Narodna knjižnica i čitaonica; Solin: Javna ustanova u kulturi Zvonimir, 2017), 39.

¹³² Marko Perojević, *Orao s Klisa* [izv. naslov: *Petar Kružić. Kapetan i knez grada Klisa*] (Zagreb: Alfa, 2019), 78-237.

¹³³ Perojević, *Orao s Klisa*, 237.

¹³⁴ Krasić, *Kandijski rat i oslobođenje Klisa*, 41-42.

¹³⁵ Bracewell, *Senjski uskoci*, 108.

koji su i sami oskudijevali, siromašni istarski seljaci¹³⁶. Nakon što su 1612. u znak osvete Mlečanima spalili dvadesetak slamom pokrivenih kuća u Brgudcu i Lanišću sa stogovima sijena i žitnoga klasja te odvukli mnogo stoke, pop glagoljaš iz obližnjega Roča zapisao je da su Senjani „kršćani samo po imenu, ali po djelu gori od pogana”.¹³⁷ S druge strane, uskoci nisu bili negativci u habsburškoj Istri. Mnoge su se uskočke porodice nakon pada Klisa 1537. naselile oko Lupoglava.¹³⁸ Senjski uskoci dobivali su određenu količinu žita iz skladišta u Rijeci koje se popunjavalo prinosisima iz pazinske okolice.¹³⁹ Nesumnjivo je manji dio dolazio i iz Berma.

Istom su mjerom preko svojih plaćenika uzvraćali i Mlečani. Tako su Arbanasi 12. rujna 1612., kako se doznaje iz boljunske *Knjige oltara bratovštine sv. Roka (sv. Katarine i sv. Blaža)*,¹⁴⁰ kriomice upali u Boljun te ga spalili, ali su mnogi i stradali u okršaju s braniteljima. O toj je boljunskoj epizodi u *Prvom beramskom brevijaru* ostavljen ovaj zapis:

1612. da Benečani bihu si u dobre veri, da su bili tadbenim požgali vas Boljun i se pod Goru i k(o)dekse Boljune ča im kašteli se kranjaše, da su ih zlo nahišili rečeni Bolju[n] (BrBer., 177r).

Beramski nam zapis, pisan dosta nečitko, otkriva da su Mlečani iznenadno spalili Beram i sve pod Učkom. Osobito je nečitljiv dio u kojem je navod da su spaljene i boljunske knjige (*kodekse Boljune*) po kojima su se čuvali kašteli (*ča im kašteli se kranjaše*). Neka se uzme s oprezom do opovrgavanja ili do potvrde. Ipak ćemo reći da je možda riječ o gubitku uvezanih isprava koje tvrdim gradovima osiguravaju legitimitet i identitet. S krajnjim oprezom valja dakako uzeti te navode.

Gladne godine lako potiču sukobe jer se gladni ljudi lako pokreću u pljačku tuđe ljetine i stoke. Tako se u Istri početkom 17. stoljeća, nakon dugoga niza gladnih godina, rasplamsao sukob niskoga intenziteta između mletačkih i austrijskih podložnika, a protjecao je u znaku kužne epidemije zbog opće pothranjenosti stanovništva.¹⁴¹ Beramski župnik pop Martin Milohanić i njegov žakan Gašpar Hrastić ostavljaju o tome u temporalu *Drugoga beramskog brevijara* ove zapise:

1600. miseca juleja dan 3. v Istriji gradu Bermu. Bi zapisano to za veliku smutnju ka je bila vseji Istriji od bega i velike smutnje od puka meju principom i gospodom benetačkom. Pop Martin Milohanić, plovian Berme, va to vreme pisah pijuci dobro vino. | I župan Ivan Aliverović i župan Mate Kolarić i ja žakan Gašpar

¹³⁶ Bracewell, *Senjski uskoci*, 269.

¹³⁷ Bracewell, *Senjski uskoci*, 269.

¹³⁸ Perojević, *Orao s Klisa*, 247-248.

¹³⁹ Bracewell, *Senjski uskoci*, 91.

¹⁴⁰ Vlahov, *Boljunska kronika*, 14.

¹⁴¹ Bertoša, *Istra: Doba Venecije*, 50-53.

Hrastić i žakan Ivan Glavanić pihmo to isto vino u toj velikoj skrbe. (BrBer_{2/1}, 230v-231r); 1601. miseca agušta dan 4. kada ja pop Martin Milohanić, plovana Berme, va to vrime zapisah ovo, a to va to vrime biše velika kuga v Terste i po veće mesti i velika vojska i naloga na našega presvetlega cesara i principa – i bihu nas zaperli Penečani i nam ne dadihu k sebi ne toliko k sebi zaradi kuge koliko za veliku neprijazan kući od Aoštrie i biše čuda vina se shabilo dosti šire ne(?) biše to leto (BrBer_{2/1}, 13r).

Gospodarska osnovica samoga Berma počivala je na vinogradarstvu i proizvodnji kvalitetnoga vina. U nekoj bi se drugoj analizi dalo to utvrditi iz statistike i popisa proizašlih iz urbarijalnih spisa Pazinske knežije. Vino nakratko može ukloniti ljudsku zabrinutost nekim izvanjskim stanjem. Tako su beramski klerici i župani 3. srpnja 1600. pokušavali njime ukloniti zabrinutost ratnim stanjem, pijući ga u toj velikoj skrbe (BrBer_{2/1}, 230v-231r). Godinu dana kasnije, 4. kolovoza 1601. župnik Martin Milohanić dodatno se zabrinuo zbog vina i mošta koji su propali iz neznanoga razloga. Njega, jednoga od posljednjih popa glagoljaša u župničkoj službi u Bermu, žestoko je 1603. ukorio Giovanni Lipomano, porečki biskup rodnom iz Venecije, našavši lokalnoga svjedoka da mu potvrdi kako pop Milohanić „češće jede u društvu sa seljacima. Ponekad ide u lov jašući na konju: zato drži u kući velikog hrta. Kad je karneval, dolazi promatrati ples. Poučava vjeronauk, ali u Očenašu, Zdravomariji i KREDU dodaje ili ispušta neke riječi prema starom običaju, a ne kako je tiskano.”¹⁴² Takve su prozivke sigurno pomagale porečkim biskupima da ugase glagoljašku liturgijsku službu po crkvama u istarskoj unutrašnjosti i potaknu svećenstvo da se školuje u sjemeništima na latinskom i talijanskom jeziku. Uz popa Martina Milohanića, beramskoga župnika, školovali su se Matij Deković i Gašpar Hrastić. Pokazalo se da su bili posljednji glagoljaši školovani u Bermu. U beramskim su brevijarima ostavili poprilično puno bilježaka:

Va ime Božje. Amen. Let Gospodnjih 1596. ja Mate Deković (BrBer₁, 1r); To pisah ja Matij Deković kada biše dobro lito Bogu budi hvala, tad teciše millezim 1596. Bogъ budi hvala, to pisah komu jesu tri stvari teške na misli zač znadih da mi je pojti, a ne znadih kada druga oš teža zač ne znadih kamo ću priti trita oš teža kako di prorok ki dobra stvoriše pojduť život večni ki zla pojduť v oganj večni (BrBer₁, 265r); Va /.../ miseca juna. Mate Dek(ović) (BrBer_{2/1}, 265v); Sije pisa ja Matij (BrBer₁, 267v); Povelj Gospodi blagosloviti. Sije pisa žakan Gašpah(!) Hrastić (BrBer_{2/1}, 20v); Sije pisa žakan Gašpar Hrastić (BrBer_{2/1}, 126v); V ime Božje. Amen. Let Gospodnjih 1596. to pisah ja Matij Deković komu je zemlja mať, a črvi brati, ki se ote za me klati, ki je zločesti i ta zlo plati (BrBer_{2/11}, 173v); Sije biše pisano v Berme na 1596. i pisah ga ja Mati(j) Deković kada bih prišal u Beram s gospodinom pre Martinom Milohanićem (BrBer_{2/11}, 173v); Sije pisa žakan Gašpar Hrastić (BrBer_{2/1}, 128v); Va ime Božje. Amen. Let Gospodnjih 1597. Sije zapisah ja Gašpar Hrastić (BrBer_{2/1}, 265v); Ovo pisah

¹⁴² Bratulić, „Glagoljska baština u Bermu”, 68-69.

ja žakan' Gašpar Hrastić. Njemu je zemlja mat', grob hiša, grehi bogatastvo (BrBer_{2/1}, 265v).

Gašpar Hrastić, najpotpisivaniji žakan u beramskim liturgijskim knjigama, bio je beramski župnik netom i tijekom Uskočkoga rata ili habsburško-mletačkoga rata za Gradišku na Soči (1615. – 1618.). Taj se rat pokazao u Istri poput „pljačkaške gerile s neprestanim manjim ili većim otimačkim i rušilačkim prepadima s obje strane granice” te je na kraju „upropastio istarsko gospodarstvo, prekinuo proces kolonizacije Istre, doveo do raseljavanja žiteljstva i depopulacije najugroženijih dijelova poluotoka”.¹⁴³ U takvu je ozračju pop Hrastić zabilježio ostavštine preminulih sumješтана Blaža Guštica i Mihela Markučića beramskoj glagoljaškoj zajednici i Crkvi:

1612. da budući učinil tištament, učinil tištament pokojni Blaž Guštic i je pustil svojom tištamentu da je pustil redovnikom(!) Bermi sako leto 1 spud vina, a rečenim redovnikom dokle teče njega blaga, a rečeni redovnici da su obligani molitvu činit nad njega telom po toj sv. Marije sako nedelju (MBer₁, 246r); 1615. meseca novembra dan drugi da je učinil taštament pokojni župan Mihel Markučić i je pustil crekvi Bermi stolni da se ima davat od njega redi dokle ih teče dva duplera za dva dukata sako leto. Pre Gašpar Hrastić, plovan Bermi, zapisa pravo i čisto kako aparī rečenem taštamenti (MBer₁, 246v).

Obje je zabilježio u najvažnijoj knjizi beramskih glagoljaša – *Prvom beramskom misalu*. Taj pak zapis od 2. studenog 1615. ujedno je posljednji iz Berma na glagoljici.

Zaključak

Pomnim iščitavanjem i historiografskom analizom marginalnih bilježaka iz pet glagoljskih rukopisnih kodeksa vezanih uz Beram – neveliko mjesto nedaleko od Pazina koje je u doba liturgijske uporabe tih kodeksa bilo župa u habsburškom dijelu Porečke biskupije te *komun* (seoska općina) i *Städtl* (gradić) u Pazinskoj knežiji – iznjedrili su se vrijedni podatci ne samo za lokalnu nego i za općedruštvenu, gospodarsku i crkvenu povijest. Događaji iz marginalnih bilježaka doneseni su u kronološkom slijedu, ponuđena su njihova tumačenja i izdvojene su neke od osobnosti zapisivača, među kojima ima i onih koji su ušli u povijest hrvatske pismenosti.

Izvorni zapisi, prateći s ruba zbivanja „veliku povijest”, ponajprije govore o posljedicama koje na svakodnevni zapisivačev život ostavljaju određeni događaji i stanja (ratovi, pljačke, epidemije, klimatske promjene itd.). Često su poput slika iz žanr-slikarstva (franc. *peinture de genre*) jer govore o ljudima iz manje sredine i njihovu svakidašnjem životu. Tako npr. lokalni crkveni i svjetovni uglednici

¹⁴³ Bertoša, *Istra: Doba Venecije*, 54.

raspravljaju o početku novoga rata između Habsburške Monarhije i Mletačke Republike uz ispijanje kvalitetnoga vina, stariji svećenik u ratnom vihoru ostaje bez kuće ili pak đak, zadovoljan svojim školskim napretkom, usputno dopisuje da je ta godina bila rodna u Istri. Kronografske beramske marginalije stoga su izvrstan gradivni materijal za historiografski prikaz svakodnevice.

U beramskim su marginalijama zabilježeni poznati događaji poput rata Cambraiske lige, ustoličenja Karla II. Štajerskog, uskočkoga pokušaja osvajanja Klisa, mletačkoga paljenja Boljuna, kao i neki podatci koji dosad nisu bili poznati, poput novačenja u habsburškoj Istri za protuturski rat, klimatskih promjena i elementarnih nepogoda u Istri, ugradnje moći zaštitnika Pićanske biskupije u crkvu Sv. Trojice u Bermu ili paljenja boljunskih kodeksa. Osobito su vrijedne marginalije iz kojih se iščitavaju posljedice tzv. maloga ledenog doba: nakon dugih zima, ljetnih oluja, razmnožavanja glodavaca i propasti ljetine uslijedila je oskudica, glad, bolesti i rat. S druge strane, u doba blagostanja i dobre ljetine doznaje se o obvezama i mogućnostima podavanja seoskoga komuna vladajućima.

Iz marginalija se, dakako, mogu rekonstruirati i važni podatci o lokalnoj kulturnoj povijesti. Tako se utvrdilo tko je bio župnik u vrijeme radova freskoslikarske radionice Vincenta iz Kastva u crkvi Sv. Marije na Škrilinama, tko su bili mjesni dobročinitelji i što su svojoj zajednici darovali, kako je išao transfer glagoljskih kodeksa iz Berma itd. K tomu, potvrđeno je da je Beram bio važno mjesto za školovanje i odgoj đaka (žakna) za svećeničku i javnobilježničku službu. Iako u istraživanjima još nije utvrđeno postojanje glagoljskoga skriptorija za crkvenoslavenske liturgijske knjige u Bermu, odnosno nije dokazano da su glagoljski kodeksi koji su pronađeni u Bermu ondje i nastali, marginalije bez sumnje upućuju na činjenicu neprestanoga školovanja mladih žakana u Bermu kod mjesnoga župnika sve do 17. stoljeća. Poznata su imena učitelja (pop Juri, Mihovil Markučić, Levac Križanić, Martin Milohanić itd.), ali i mnogih đaka (Vicenco Brnković, Mihovil Brumnjaković, Matij Deković, Gašpar Hrastić, Teodor Križanić, žakan Ivan, Ivan Glavanić, Mikula Križanić, žakan Luka, Guštin Melešić, Mikula Nodarić, Peri, Vid iz Zarečja). Nesumnjivo je najugledniji beramski đak bio Levac Križanić. Bio je kanonik stolnih kaptola i pazinski prepozit, učitelj i javni bilježnik. Upravo je on bio prepisivač i ovjerovitelj prijepisa *Istarskoga razvoda*, pa je važno ime hrvatske kulture i pismenosti. Riječ je o skupu srednjovjekovnih dokumenata sažetih u jedinstveni notarski instrument o komunalnim i državnim granicama istarskoga prostora. Njegovi ovjerovljeni prijepisi iz 16. stoljeća, poglavito tzv. kršanski, učinjen 2. kolovoza 1546. u Žminju, u tijesnoj su vezi upravo s pisarskom i javnobilježničkom školom koja je postojala u Bermu. Iz nekih se marginalija u beramskim liturgijskim knjigama dobivaju i obavijesti o sadržaju školovanja. Da su đaci učili radeći na glagoljskim tekstovima pokazuju biblijski citati unutar marginalnih bilježaka, slično kao i na grafitima u crkvi Sv. Marije na Škrilinama.

Neobjavljeni izvori

Hrvatska – Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, *Istarski razvod*, 16. stoljeće (sign. R 3677).

Slovenija – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, *Prvi beramski (ljubljski) brevijar*, kraj 14. stoljeća (SI-NUK, sign. Ms 161).

Slovenija – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, *Prvi beramski (ljubljski) misal*, 15. stoljeće (SI-NUK, sign. Ms 162).

Slovenija – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, (SI-NUK, sign. Ms 163).

Slovenija – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, *Drugi beramski (ljubljski) misal*, 15. stoljeće (SI-NUK, sign. Ms 164).

Slovenija – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, Rokopisna zbirka, *Katalog rokopisov*.

https://www.nuk.uni-lj.si/sites/default/files/dokumenti/2015/katalog_rokopisov.pdf

Objavljeni izvori i literatura

Andreassen, Harry P. and al. „Population cycles and outbreaks of small rodents: ten essential questions we still need to solve”. *Oecologia* 195 (2021), br. 3: 601-622.

Badurina, Anđelko. *Boljunski glagoljski rukopisi*. Pazin: Historijski arhiv Pazin, 1992.

Badurina, Anđelko. *Hagiotopografija Hrvatske* [CD-ROM]. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2003.

Bertoša, Miroslav. „Biskupske vizitacije kao izvor za društvenu povijest Poreštine u XVII stoljeću”. *Vjesnik Istarskog arhiva* 1 (1991): 75-84.

Bertoša, Miroslav. *Istra: Doba Venecije (XVI.-XVII. stoljeće)*. Pula: Zavičajna zaklada „Žakan Juri”, 1995.

Bertoša, Miroslav. *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2002.

Bertoša, Miroslav. *Doba nasilja, doba straha. Vojnici-pljačkaši, seljaci-razbojnici i doseljenici-nasilnici u Istri XVII. i XVIII. stoljeća*. Zagreb: Durieux, 2011.

Bertoša, Miroslav. „Veliki biskup u maloj dijecezi”. U: *Antonio Zara: razudba umnosti i znanosti četirima odsječcima obuhvaćena*, uredio Elvis Orbanić, 25-37. Žminj [etc.]: Santinini [etc.], 2016.

Bertoša, Slaven. „Iz crkvene prošlosti Barbana (16.-19. stoljeće)”. *Croatica Christiana periodica* 28 (2004), br. 53: 59-88.

Botica, Ivan; Galović, Tomislav; Orbančić, Elvis. „Beram, župa Pazinskoga vikarijata u Porečkoj biskupiji te kòmun i Städtl Pazinske knežije u Habsburškome Carstvu do sredine 17. stoljeća”. U: *Drugi beramski brevijar*, uredili Milan Mihaeljević i Andrea Radošević, 379-455. Zagreb: Staroslavenski institut, 2021.

Bracewell, Catherine Wendy. *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću.* Zagreb: Barbat, 1997.

Bratulić, Josip. *Istarski razvod: studija i tekst.* Pula: Čakavski sabor, 1978.

Bratulić, Josip. „Glagoljska baština u Bermu”. U: *Beram u prošlosti*, uredio Galiano Labinjan, 55-70. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 2003.

Bratulić, Vjekoslav. *Rovinjsko selo.* Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1959.

Čuncić, Marica. „Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo”. U: *Šesty Rimskie Kirillo-Mefodievskie čtenija: Tezisy*, uredila Natalija Zapoljskaja, 9. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, 2016.

Dürriegl, Marija-Ana. „Crkva sv. Marije u Bermu – etičko i retoričko ‘čitanje’ fresaka”. U: „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić”. *Radovi Međunarodnog znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*, uredio Tomislav Galović, 355-364. Zagreb; Rijeka; Malinska: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti; Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta; Staroslavenski institut; Sveučilišna knjižnica; Općina Malinska-Dubašnica, 2011.

Franov Živković, Grozdana. „Školovanje glagoljaša od 14. do početka 19. st.” U: *Od glagoljaške tradicije do suvremene škole*, uredili Robert Bacalja i Slavica Vrsaljko, 9-52. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja, 2018.

Fučić, Branko. „Knjigoveža – glagoljaš pop Grgur Kraljić iz Senja (1497. – 1502.)”. *Senjski zbornik* 6 (1975): 55-70.

Fučić, Branko. *Glagoljski natpisi.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1982.

Fučić, Branko. *Vincent iz Kastva.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost; Pazin: Istarsko književno društvo „J. Dobrila”, 1992.

Fučić, Branko. *Iz istarske spomeničke baštine*, svezak 1. Priredio Josip Bratulić. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.

Fučić, Branko. *Iz istarske spomeničke baštine*, svezak 2. Priredio Josip Bratulić. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.

Galović, Tomislav; Orbančić, Elvis. „Povijesni kontekst Berma (srednji i rani novi vijek): izvori, historiografija, interpretacija”. *Slovo* 72 (2022): 295-376.

Gihl, Nicholas. *Holy Sacrifice of the Mass: dogmatically, liturgically and ascetically explained.* Freiburg im Breisgau; St. Louis: B. Herder, 1902.

Golec, Ivica. *Povijest grada Petrinje 1240. – 1592. – 2014.* Petrinja: Matica hrvatska, Ogranak u Petrinji; Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja”, Zmajski stol u Sisku, 2014.

Grah, Ivan. „Izvjestaji pićanskih biskupa Svetoj Stolici”. *Croatica Christiana periodica* 4 (1980), br. 6: 1-25.

Hauptová, Zoe; Ribarova, Zdenka, ur. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, II. svezak (vrêdbnъ – zapovêdnica).* Zagreb: Staroslavenski institut, 2015.

Hozjan, Andrej; Ravnikar, Tone. „Deželni knez notranje Avstrije Karel II. Habsburžan na Ptuju poleti 1578”. *Acta Histriae* 26 (2018), br. 1: 79-108.

Hren, Filip. „Od Siska do Tridesetogodišnjeg rata – ‘Mali rat’ u Europi”. U: *Sisačka bitka 1593.-2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine,* uredili Hrvoje Kekez, Stipica Grgić i Valentina Janković, 53-73. Sisak: Sisačka biskupija, 2019.

Hrvatske glagoljične i ćirilичne isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527. Za tisak priredio Josip Bratulić, kazala osobnih imena i mjesta sastavio Zoran Ladić. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2017.

Ivetic, Egidio, ur. *Istra kroz vrijeme. Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku.* Rovinj/Rovigno: Centar za povijesna istraživanja, 2009.

Jurković, Ivan. „Hrvatski identitet plemstva austrijskog dijela Istre krajem XV. i tijekom XVI. stoljeća”. U: *Identitet Istre – ishodišta i perspektive,* uredili Marino Manin, Ljiljana Dobrovšak, Gordan Črpić i Robert Blagonić, 47-65. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2006.

Jurković, Marta. „Odjeci malog ledenog doba u ranonovovjekovnoj Istri: primjer Boljuna”. *Ekonomika i ekohistorija* 14 (2018): 197-211.

Katekizam Katoličke crkve. Doradeno izdanje. Zagreb: Hrvatska biskupska konferencija, 2016.

Kraft Soić, Vanda. „Otpis Inocenta IV. senjskom biskupu (1248.) pod patronatom sv. Jeronima”. *Croatica Christiana periodica* 40 (2016), br. 78: 17-37.

Krasić, Stjepan. *Kandijski rat i oslobođenje Klisa od Turaka godine 1648.* Klis: Narodna knjižnica i čitaonica; Solin: Javna ustanova u kulturi Zvonimir, 2017.

Kruhek, Milan. *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća.* Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995.

Kuhar, Kristijan; Koščak, Silvio; Renhart, Erich. „Sadržaj glagoljskog Misala kneza Novaka u digitalnom okružju”. *Crkva u svijetu* 56 (2021), br. 4: 619-634.

Kužić, Krešimir. „Zabilježbe o ‘malom ledenom dobu’ i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima”. *Povijesni prilozi* 18 (1999), br. 18: 373-404.

Kužić, Krešimir. „Komparativna analiza bitke kod Siska 1593. sa značajnijim bitkama na europskom tlu s kraja 16. stoljeća”. U: *Sisačka bitka 1593.-2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine*, uredili Hrvoje Kekez, Stipica Grgić i Valentina Janković, 25-51. Sisak: Sisačka biskupija, 2019.

Mihaljević, Milan. „Bilješke o jeziku Drugoga beramskoga brevijara”. *Tabula* 9 (2011): 126-138.

Mihaljević, Milan. *Planovi rada za godinu 2014*. Zagreb: HAZU, 2013.

Mihaljević, Milan, gl. ur. *Drugi beramski brevijar: hrvatskoglagoljski rukopis 15. stoljeća. Dio 1*. Zagreb: Staroslavenski institut, 2018.

Mihaljević, Milan, gl. ur. *Drugi beramski brevijar: hrvatskoglagoljski rukopis 15. stoljeća. Dio 2*. Zagreb: Staroslavenski institut, 2019.

Mihaljević, Milan, gl. ur. *Prvi beramski brevijar: hrvatskoglagoljski rukopis s kraja 14. stoljeća*. Zagreb: Staroslavenski institut, 2022.

Milčetić, Ivan. *Hrvatska glagoljska bibliografija. Dio 1: Opisi rukopisa*. Zagreb: JAZU, 1911.

Mohorovičić, Andre. *Utvrđeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1997.

Orbanić, Elvis. *Katedra sv. Nicefora. Povijesna skica Pićanske biskupije*. Pazin: „Josip Turčinović”, 2002.

Orbanić, Elvis. „Pićanska biskupija”. U: *Istarska enciklopedija*, uredili Miroslav Bertosa i Robert Matijašić, 589. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2005.

Pantelić, Marija. „Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca”. *Radovi Staroslavenskog instituta* 5 (1964): 5-98.

Pantelić, Marija. „Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća”. *Slovo* 21 (1971): 324-332.

Perojević, Marko. *Orao s Klisa* [izv. naslov: *Petar Kružić. Kapetan i knez grada Klisa*]. Zagreb: Alfa, 21997.

Petrić, Hrvoje. „Neke bilješke o ‘malom ledenom dobu’ (s malim osvrtom na Istru)”. *Zbornik javnih predavanja* (2013): 149-159.

Radošević, Andrea. „Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo”. *Slovo* 65 (2015): 247-249.

Radošević, Andrea; **Dürriegl**, Marija-Ana. „Glagoljaška čitateljska zajednica na primjeru Drugoga beramskoga brevijara”. *Slovo* 70 (2020): 191-216.

Regan, Krešimir; **Nadilo**, Branko. „Preostale utvrde u Pazinu i okolici. Istarski kašteli”. *Građevinar* 64 (2012), br. 11: 965-976.

Reinhart, Johannes. „Biblijski citati na hrvatskoglagoljskim natpisima”. U: „Az grišni diak Branko prividkom Fučić”. *Radovi Međunarodnog znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*, uredio Tomislav Galović, 445-456. Zagreb; Rijeka; Malinska: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti; Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta; Staroslavenski institut; Sveučilišna knjižnica; Općina Malinska-Dubašnica, 2011.

Rimanić, M. „Pedesetak znanstvenika o rimskim brevijarima”. *Glas Istre* (Pula), mrežno izdanje, 4. 10. 2018. Pristup ostvaren 11. 2. 2022. <https://www.glasistre.hr/kultura/pedesetak-znanstvenika-o-rimskim-brevijarima-571503>.

Runje, Petar. *O knjigama hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1998.

Runje, Petar. *Školovanje glagoljaša*. Ogulin: Matica hrvatska, 2003.

Runje, Petar. *Glagoljica u zadarskoj nadbiskupiji u srednjem vijeku*. Zadar: Gradska knjižnica Zadar, 2005.

Runje, Petar. „Bartol Krbavac i njegov krug”. *Slovo* 64 (2014): 153-181.

Sodi, Manlio; **Triacca**, Achille Maria. „Introduzione”. In: *Breviarium Romanum. Editio Princeps (1568)*, a cura di Manlio Sodi e Achille Maria Triacca, I-XX. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2012.

Šimić, Marinka. „Spomenici”. U: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, priredio Milan Mihaljević, 23-48. Zagreb: Staroslavenski institut, 2014.

Šišić, Ferdo. „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)”. *Starine JAZU* 38 (1937): 189-344.

Vlahov, Dražen. „Prilog diskusiji o Istarskom razvodu”. *Arhivski vjesnik* 48 (2005): 1-18.

Vlahov, Dražen. *Boljunska kronika*. Poreč: Errata corrige, 2006.

Vranić, Silvana. „Neke dijalektne značajke u Drugom beramskom (ljubljskom) brevijaru”. U: *Sarajevski filološki susreti 4. Zbornik radova*, knjiga 1, uredio Ismail Palić, 245-259. Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 2018.

Vranić, Silvana. „Vernakularni elementi u Drugome beramskom brevijaru”. U: *Drugi beramski brevijar*, uredili Milan Mihaljević i Andrea Radošević, 365-376. Zagreb: Staroslavenski institut, 2021.

Wilson, Peter. *Heart of Europe: A History of the Holy Roman Empire*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.

Žagar, Mateo. „Paleografski opis Drugoga beramskog brevijara”. U: *Drugi beramski brevijar*, uredili Milan Mihaljević i Andrea Radošević, 13-76. Zagreb: Staroslavenski institut, 2021.

Ivan Botica *
Sandra Požar **

Historical Data in the Marginal Notes of Glagolitic Missals and Breviaries from Beram in Istria

Summary

The article presents about 70 marginal notes in Glagolitic liturgical codices from Beram, a place not far from Pazin in Istria, which are worthy of historiographical attention and originate from the mid-15th to the early 17th century. All of them, except one, are written in the Glagolitic script in the Croatian language. Beram was a parish in the Habsburg part of the Diocese of Poreč, a commune (rural municipality) and Städtl (town) in the Principality of Pazin and one of the most important places of Glagolitic culture. The notes were written consciously and spontaneously on the margins of liturgical codices and provide valuable information not only on local, but also generally on social, economic, and church history. The events recorded in the marginal notes are here presented in chronological order, with interpretation, and some of their authors are singled out, including those who became known in the history of Croatian literacy. The original records, following the “great history” from a marginal position, primarily speak about the consequences of certain circumstances and events (wars, robberies, epidemics, climate changes, etc.) on the everyday life of their authors. They are often like pictures from genre painting (*peinture de genre*), because they talk about people of modest background and their everyday life. Local ecclesiastical and secular dignitaries discuss the beginning of a new war between the Habsburg Monarchy and the Republic of Venice while drinking quality wine, an elderly priest becomes homeless in the whirlwind of war, and a student, satisfied with his school progress, casually writes that the harvest was good that year in Istria. The chronographic marginalia from Beram are therefore an excellent building material for a historiographical presentation of everyday life.

Keywords: Glagolitic alphabet, marginal notes, Istria, Beram, 15th century, 16th century

* Ivan Botica, Old Church Slavonic Institute, Demetrova 11, 10 000 Zagreb, Croatia, E-mail: ibotica@stin.hr

** Sandra Požar, Old Church Slavonic Institute, Demetrova 11, 10 000 Zagreb, Croatia, E-mail: sandra.pozar@stin.hr